

No 50 (2022)
ISSN: 1418-7191

Acta Scientiarum Socialium

HISTORIA, OECONOMIA, PAEDAGOGIA, PHILOSOPHIA, SOCIOLOGIA

MAGYAR AGRÁR- ÉS ÉLETTUDOMÁNYI EGYETEM
HUNGARIAN UNIVERSITY OF AGRICULTURE AND LIFE SCIENCES

Acta Scientiarum Socialium

A peer-reviewed journal in the social sciences

Közreadja / Published by

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Neveléstudományi Intézet
Anyanyelvi és Gyermek kultúra Tanszék
Hungarian University of Agriculture and Life Sciences Institute of Education
Department of Native Language and Children's Culture

A szerkesztőség címe / Address of the Editorial Office

H-7400 Kaposvár Guba S. u. 40.
e-mail: acta.sci.soc@gmail.com
honlap / webpage: <https://journal.uni-mate.hu/index.php/asc>

Alapító főszerkesztő / Founding Editor-in-chief

HORVÁTH Gyula

Főszerkesztő / Editor-in-chief

MOLNÁR Gábor

Szerkesztőség / Editorial Board

BARNA Róbert, BERTALAN Péter, DAJNOKI Krisztina, GÁL Veronika,
KOLONTÁRI Attila, MOLNÁR Eszter, SZABÓ-SZENTGRÓTI Gábor, VÖRÖS Péter

Nemzetközi Tanácsadó Testület / International Advisory Board

ANDERLE Ádám, FISCHER Ferenc, GULYÁS László, H. SZABÓ Sára, Olga Vlagyimirovna HAVANOVA, Igor Vlagyimirovics KRJUCSKOV, Antonio Domingo LILÓN, MOLNÁR Tamás, MOLNÁRNÉ BARNA Katalin, PÓLYI Csaba, Augustín SÁNCHEZ ANDRES, SARUDI Csaba, SZÁVAI Ferenc, SZILÁGYI Ágnes Judit, SZILÁGYI István, Alekszandr Szergejevics SZTIKALIN

Német nyelvi lektor:

BODA Helga

Kiadja / Published by

Magyar Agrár és Élettudományi Egyetem, Gödöllő
Hungarian University of Agricultural and Life-Sciences, Gödöllő

Felelős kiadó / Managing Publisher

JÓZSA Krisztián intézetigazgató

© A szerzők / The Authors

Borítóterv / Cover design © BALVIN Nándor

A műre a Creative Commons 4.0 standard licenc alábbi típusa vonatkozik: **CC-BY-NC-ND-4.0**.

Tartalom / Contents

5	CIKKEK
7	<i>Turcsányi Enikő</i> A jövő emberi erőforrás menedzmentjének egyik fontos technikája: a kilépési interjú
15	<i>Miklós Kenderfi – Dóra Kolta</i> Die Tätigkeit der „Gödöllőer Berufsberatungsschule“ und ihre Auswirkungen auf das pädagogische Programm der Schulen in der Region
25	<i>József István</i> Relaxációs technikák alkalmazási lehetőségei középiskolásoknál
35	<i>Nagyné Mandl Erika</i> Németh Antal Tragédia-rendezésének utópia-képei. Szcenikai újítások a londoni, a temető és a falanszter színben
45	<i>Domokos Áron</i> Harc az ukróniáért: Alternatív történelmi elbeszélések a kortárs magyar SF-kisprózában
63	<i>Molnár Gábor</i> A természeti létezők tipológiája Arisztotelésznél. Első rész
83	BIBLIOGRÁFIÁK, REPERTÓRIUMOK
85	Magyar ukróniák, ukronikus és ukróniával érintkező fikciós SF-szövegek bibliográfiája (1930-2021) <i>Összeállította: Domokos Áron</i>

CIKKEK

A jövő emberi erőforrás menedzsmentjének egyik fontos technikája: a kilépési interjú

Turcsányi Enikő*

Abstract An important method of future human resource management: the exit interview. From the birth of human resource management (in middle of 18th century) to the end of 20th century, human resource management functions appeared one after the other. These are the traditional functions. Nowadays beside these traditional functions, novel activity areas have appeared or become appreciated such as knowledge-, retention-, generation-, competence-, talent-, and diversity management. Moreover, we may notice the focus on HR/employer branding, health promotion and HR controlling, and, on international level, we may meet work flow management as well. The objective of our study is to survey one of these functions, the exit interview.

Keywords human resource management, functions of HRM, fluctuation, exit interview

1. Bevezetés

A 18. században újjára induló angol ipari forradalom létrehozta a kapitalizmust, melynek egyik legfontosabb eleme a nagy tömegű munkásosztály. A proletárok problémáinak – ezek az embertelen termelési viszonyok mellett elsősorban a szociális mezőben jelentkeztek – kezelésére az ún. jótékonyaságyakörló titkár személyében és tevékenységében megjelent az emberi erőforrás menedzsment. A HRM – mint menedzsmentterület – fejlődésének ezen első szakaszában kifejezetten a szociálpolitika tevékenységek – segélyezés, a táppénz bevezetése, munkahelyi étkezés megszervezése – domináltak.¹ A Torrington–Hall szerzőpáros mutat rá könyvében arra, hogy az emberi erőforrás menedzsment fejlődésének további szakaszaiban újabb és újabb funkciók – személyzeti adminisztráció, munkaügyi kapcsolatok menedzselése, képzés-fejlesztés, emberi erőforrás gazdálkodás, e-HRM² – jelentek meg.³ Kijelenthetjük, hogy az emberi erőforrás menedzsment egyik legfontosabb tulajdonsága a folyamatos megújulás, amely

* SZTE JGYPK Alkalmazott Pedagógiai Intézet Óvodapedagógus-képző Tanszék
Email: gulyasne.turcsanyi.eniko@szte.hu; ORCID: 0000-0001-7241-8308

¹ Erről a szakaszcól lásd bővebben Gulyás – Turcsányi 2017a.

² Gulyás – Fazekas 2013.

³ Torrington – Hall 1987.

új funkciók megjelenésében és ehhez tartozó új módszerek és technikák kitalálásában, felfedezésében nyilvánult meg.⁴

Különösen felgyorsult az új HR-funkciók, módszerek és technikák bevezetése a HRM tevékenységek körébe a 20. század végén és a 21. század első évtizedeiben.⁵ A Dajnoki – Héder szerzőpáros⁶ mutat rá arra, hogy a hagyományos funkciók – ezek a 20. század 80-as éveinek közepéig jelentek – mellett új HR-funkciók, módszerek és technikák fejlődtek ki. Ezek az alábbiak: a tudás-, a megtartás-,⁷ a generáció-,⁸ a kompetencia-, a tehetség-,⁹ illetve a sokszínűség-menedzsment, de fókuszba került a HR/employer branding,¹⁰ az egészségmegőrzés és a humáncontrolling is, sőt nemzetközi szinten már munkaélmény-menedzsmenttel is találkozhatunk.

Jelen tanulmány célja, hogy egy konkrét új HR-technikával, a kilépési interjúval kapcsolatos hazai és nemzetközi szakirodalmat áttekintse és rendszerezze.

2. A kilépési interjú helye és illeszkedése a HR-funkciókhoz

A humáncontrolling – amely kimondottan fiatal HR-funkció – feladata, hogy az adott szervezet számára hatékonyabb, eredményesebb humán erőforrás gazdálkodást tegyen lehetővé. Ennek során elemzi a foglalkoztatási hatékonyságot, a létszám összetétel alakulását, a személyi jellegű költségek hatékonyságát és a fluktuációval kapcsolatos mutatószámokat.¹¹

A fluktuáció a munkavállaló munkahely-változtatását jelenti. Ennek megfelelően a fluktuációelemzés célja, hogy képet adjon az adott szervezetenél történő létszámcsökkenésről és létszámnövekedésről. Ezekre a folyamatokra a szervezet szempontjából alapvetően két tényezőcsoport gyakorol hatást. Egyrészt a szervezet működésétől függő belső tényezők, másrészt a szervezet működésétől független belső tényezők.¹² A fluktuációelemzés során vizsgálják az ún. kilépési forgalmat, azaz azt, hogy egységnyi dolgozóra hány kilépő jut. Ha ez a mutatószám magas értéket mutat, akkor növekednek a munkaerő ki- és beáramlásának költségei. Ha a munkavállaló részéről ún. önkéntes kilépés történik, egyrészt költségek keletkeznek a kilépés során (pl. végkielégítés), másrészt költségek keletkeznek a kilépett dolgozó pótlása során (pl. a toborzás és kiválasztás költségei, ezen belül egy felvételre jutó költség).

Logikus, hogy a humán erőforrás menedzsment arra törekszik, hogy a kilépési forgalmat – más néven a munkaerő kiáramlását – csökkentse. Az önkéntes kilépések oka az esetek nagyobb százalékában kimondottan szervezet-specifikus. A kilépés oka inak feltárására, definiálására találták ki és alkalmazzák a HR-szakértők a kilépési interjút (*exit interview*).

⁴ A hagyományos HR-funkciók egymást követető megjelenéséről lásd Gulyás 2008.

⁵ Az 1980-as évek és a 2000-es évek közötti időszak fejleményeiről lásd Effron – Candossy – Goldsmith 2003.

⁶ Dajnoki – Héder 2017.

⁷ Csendő – Frajna Piller – Horváth – Kolbe – Kovács – Poór 2016.

⁸ Nagy – Gulyás 2014.

⁹ Korn 2014.

¹⁰ Figurska – Matuska 2013. Lásd még Héder – Dajnoki 2017.

¹¹ Szóts-Kovács 2007.

¹² Zéman – Tóth 2012.

3. A kilépési interjú elmélete

A kilépési interjú a munkavállaló felmondása után készül. A legtöbb esetben ezen interjút a távozó munkavállaló utolsó munkanapjára időzítik. Az interjú célja kettős, egyrészt lehetőséget ad arra a kilépőnek, hogy szabadon beszélhessen mindazon dolgokról, amelyekről korábban nem tudott/nem akart beszélni. Ez pszichológiai szempontból egyfajta megnyugvást, felszabadulást jelent a távozó számára.¹³

Másrészt az adott munkaadó fontos információkat kaphat arra vonatkozóan, hogy saját munkavállalói hogyan látják belülről a szervezetet. Ezért a kilépési interjúval a munkaadó legfőbb célja, hogy a távozó munkavállalótól olyan lényeges információkhoz jusson, amelyek hozzájárulhatnak a cég működése szempontjából fontos változtatásokhoz.¹⁴

Egy magyar felmérés szerint az önkéntes kilépők 70 százaléka úgy vált munkahelyet, hogy a váltás valódi oka nem derül ki az elhagyott munkahely számára.¹⁵ Pedig a kilépő munkavállalótól rendkívül értékes információkat nyerhetnének, melyeket az elhagyott cég szervezetfejlesztéséhez lehetne felhasználni. Egy az USA-ban készült, rendszeresen megismételt felmérés szerint az amerikai cégek több mint fele felhasználja a kilépési interjúk során szerzett információkat, elsősorban HR-stratégiájának megalkotásához.¹⁶ A kilépési interjú a Magyarországon működő cégek HR-gyakorlatában is egyre nagyobb mértékben jelenik meg. Általános magyarországi tendencia, hogy kisebb vállalatok, sőt önkormányzati tulajdonú vállalatok esetében is megjelennek a legmodernebb HR-technikák és módszerek.¹⁷

Ezen HR-technika nemzetközi és magyarországi terjedésének magyarázata abban rejlik, hogy alkalmazásával egyfajta diagnózist állítunk fel az adott szervezetről, annak működéséről, szervezeti kultúrájáról, vezetéséről. Ez a diagnózis pedig a későbbiek során a szervezetfejlesztéshez és a HR-stratégia¹⁸ megfogalmazásához, módosításához adhat fontos információkat.

4. A kilépési interjú gyakorlata

A kilépési interjú az ún. strukturált interjúk csoportjába tartozik. Ennek megfelelően az interjúkészítő által felteendő kérdéseket a munkaadó előre végiggondolja, megtervezi. A feltett kérdések több tényezőtől függenek, elsősorban a pozíciótól (melyben a távozó munkavállaló dolgozott), másodsorban az időtényezőtől (milyen hosszúságú volt a távozó munkaviszonya). A szakirodalom szerint a leggyakrabban az alábbi kérdések szoktak elhangzani a kilépési interjú során:¹⁹

1. Miért lép ki tőlünk?

A munkaadó szempontjából ez a legkézenfekvőbb kérdés. Az interjúkészítő ezzel a kérdéssel próbálja meg feltárni a távozás okát.

¹³ Hoffmann 2014.

¹⁴ Istók 2017.

¹⁵ Gyimóthy 2009.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Ezekről bővebben lásd. Miklós 2017.

¹⁸ Erről bővebben lásd Bakacsi et al. 2000.

¹⁹ Erről bővebben lásd Jobline 2015.

2. *Minden segítséget megkapott ahhoz, hogy jól végezhesse a munkáját?*
Ez a kérdés elsősorban a munkavégzés körülményeire irányul. Az interjúkészítő olyan tényezőkre kíváncsi, hogy a munkavállaló hogyan látja a cég belső kommunikációját, illetve meg volt-e elégedve a képzéssel/fejlesztéssel. Szintén ezen kérdés keretei között lehet beszélni a munkakörülményekről, úgymint az ebédlő vagy a mellékhelyiségek minősége, vagy éppen a napfény vagy légkondicionálás hiánya, a használt munkaeszközök (pl. számítógép) nem megfelelő működése.
3. *Milyen volt a viszonya a közvetlen felettesével?*
A közvetlen felettes személye, vezetési stílusa meghatározó a munkavállaló életében, ezért az interjúkészítő azt szeretné kideríteni, hogy milyennek látja a kilépő munkavállaló közvetlen főnökét. Véleménye szerint melyek az erősségei és gyengeségei? Milyen a vezetési stílusa? Mindezek következtében milyen viszony alakult ki a felettes és a beosztottja között?
4. *Miért fogadta el az új állást?*
Az eddigi munkáltatót azt szeretné tudni, hogy konkrétan mivel tudták elcsábítani alkalmazottját. Itt jegyezzük meg, hogy a legtipikusabb válaszok a magasabb fizetés, illetve a nagyobb karrier lehetősége. Azaz a konkurens cég többet, sőt jóval többet fizet a munkavállalónak, illetve belátható időn belül magasabb pozíció elérését helyezi kilátásba. Ha például a magasabb fizetéssel kapcsolatos válasz gyakran felbukkan a kilépési interjúk során a cégnek érdemes át gondolni teljes ösztönzés-menedzsment rendszerét.
5. *Mit szeretett a legjobban a munkájában?*
Az erre a kérdésre adott válaszok a saját vállalati kultúrája jobb megismeréséhez segítheti hozzá a munkaadót. Segítségükkel beazonosíthatók az adott szervezet erősségei.
6. *Mit szeretett a legkevésbé a munkájában?*
Ez a kérdés az előző kérdés ikerpárja, így hasznos információkat szolgálhat a vállalati kultúráról.
7. *Az utódjának milyen képzettségre és készségekre lesz szüksége?*
Az erre a kérdés adott válaszok a képzési-oktatási rendszer továbbfejlesztéséhez ad támpontokat a munkaadónak.

Mint a fenti hét kérdésekből és a hozzájuk fűzött magyarázatainkból látható, a vezetés komoly belső információkat nyerhet az általa vezetett szervezetről, s ezek olyan információk, melyeket más módon nem tud beszerezni.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a fenti hét kérdés további kisebb kérdésekkel még árnyalható. Ezek az alábbiak lehetnek:

1. Milyen tényezők játszottak szerepet abban, hogy a felmondás mellett döntött?
2. Mit tudott volna tenni cégünk, hogy Ön ne hozza meg felmondással kapcsolatos döntését?
3. Ha Önön múlna mi az a három dolog, amin változtatna munkahelyén?
4. Mi a véleménye cégünk egészéről?
5. Új munkahelyén magasabb lesz a jövedelme?²⁰

²⁰ Véleményünk szerint ezen kérdés felvetése etikai problémákat is felvethet.

Külön ki kell térnünk a 3. kérdésből fakadó lehetséges problémára: mint látható, ezen kérdés a távozó dolgozó közvetlen felettesére irányul. Ezért a kilépő interjú lebonyolítását nem szabad a távozó munkavállaló közvetlen felettesére bízni. Hiszen ez az egész interjú objektivitását veszélyezteti. A szakirodalom szerint az interjú elkészítését olyan HR -szakemberre kell bízni, aki kellő tapasztalattal rendelkezik, átlátja az összefüggéseket, továbbá a megfelelő mértékben ismeri a vállalatot.

Itt jegyezzük meg, hogy az interjúkészítő kettős szorításban végzi az interjút: egyrészt meg kell teremtenie a kölcsönös bizalom légkörét, ehhez nagyfokú empátiára van szüksége. Másrészt objektívnek kell maradnia, nem jelezheti interjúalanya számára, hogy egyetért, vagy nem ért egyet válaszaival.

5. A kilépési interjú buktatói

Véleményünk szerint a kilépési interjúval kapcsolatban az alábbi három buktatóval kell számolnunk,²¹ úgymint 1. Nem objektív interjúalanyok 2. Az eredmények nem megfelelő felhasználása 3. Módszertani problémák. 4. Megtévesztő válaszok.

Nézzük meg az első buktatót: ideális esetben a kilépési interjú során mind az elhagyott cég, mind a kilépett alkalmazott érdekei érvényesülnek. A cég értékes információkhoz jut hozzá, míg a munkavállaló őszintén elmondhatja, mivel volt elégedetlen. Joggal merül fel a kérdés: Kivel érdemes kilépési interjút készíteni? A válaszhoz az alábbiakat kell megfontolnunk: Némileg leegyszerűsítve egy munkavállaló háromféle módon távozhat a szervezettől, egyrészt nyugdíjba mehet, másrészt önként kilép, harmadrészt elbocsátják. Nyilvánvaló, hogy a nyugdíjas a törvényben előírtak miatt – a nyugdíjkorhatár elérése – miatt távozik, azaz nem önként. Bár ehhez hozzá kell tennünk, hogy a hosszú munkatapasztalattal rendelkező nyugdíjba vonuló is számos értékes információt adhat a kilépési interjú során.

Az is egyértelmű, hogy akit a cég elbocsátott, azok minimum megsértődnek – ez lelkiállapot a haragig, sőt dühig fokozódhat –, ezen pszichológiai állapotuk miatt tőlük konstruktív, építő jellegű kritika nem várható el.

Mindebből következik, hogy azokat érdemes kilépési interjúra hívni, akik önként hagyták el a céget. Valószínűsíthető, hogy ezen csoporthoz tartozó munkavállalóktól ténylegesen a későbbiek során jól felhasználható információkat kaphatunk.

A második buktató tényező a kilépési interjú eredményeinek nem megfelelő felhasználása. Előfordulhat, hogy a kilépési interjút csupán statisztikai okok (benne van a HR-stratégiában, ezért meg kell csinálni) és/vagy szimbolikus gesztusként (PR szempontok miatt tegyünk úgy, mintha érdekelne a távozó munkavállaló véleménye) bonyolítják le. Azaz az interjúból kinyert információt a HR-szakértő soha nem használja fel. Nézzünk egy tipikus példát: a távozó munkavállaló elmondja, hogy elégedetlen volt a közvetlen felettese vezetési stílusával és gyakorlatával, de ezt az információt sem a közvetlen felettes, sem az ő felettese nem kapja meg az interjút lebonyolító HR-estől. Ez a humán erőforrás gazdálkodás szempontjából pénz- és időpazarlásnak tekinthető.

A harmadik buktató a módszertanilag rosszul összeállított kérdéssor. Gondolunk itt a kérdések megfogalmazására. Ennek során két szélsőség között kell egyensúlyoznia a kérdőív készítőjének. Egyrészt úgy kell feltenni az adott kérdést, hogy arra több-

²¹ Rubóczi 2012.

féle választ lehessen adni, azaz az interjúalany a saját módján fejezhesse ki magát. Másrészt annak ellenére, hogy ugyanarra a kérdésre több interjúalany eltérő módon válaszol, a válaszok összehasonlíthatóak legyenek.

A negyedik buktató az interjúalany megtévesztő válaszai. Előfordulhat olyan szituáció, hogy az interjúalany a kérdésekre sablonos válaszokat ad, úgymint magasabb fizetés, jobb karrierlehetőség. Miközben eltitkolja távozásának valódi okait. Joggal merül fel a kérdés: milyen mozgatórugókat kell keresnünk ezen magatartás mögött? Válaszunk: az egyik lehetséges ok, hogy a távozó munkavállaló így próbálja a jó viszonyt megőrizni korábbi munkahelyével, hogyha a későbbiek során referenciát kell kérnie, bemutatnia ez ne ütközzön akadályba. A másik lehetséges ok, megpróbálja megvédeni azokat a munkatársait, akik maradnak ezen a munkahelyen.

6. További kutatási irányok

Napjainkban kutatások folynak arra vonatkozóan, hogy egy-egy konkrét cég esetében milyen általános következtetések vonhatók le a kilépési interjúkból.²²

Különösen fontos kutatási iránynak tartjuk annak vizsgálatát, hogy a kilépési interjú alkalmazása során milyen speciális problémák merülnek fel, ha ezt a HR-technikát az ún. Y- és Z-generációkhoz tartozó munkavállalók esetében alkalmazzuk.²³ Csehné Pap Imola mutat rá, hogy napjainkban a magyar munkaerőpiacra kikerülő Z-generációnak óriási elvárásai vannak a munkaadóval szemben, tagjai azonnali sikerre és eredményességre törekcszenek a lehető legkevesebb energia befektetésével. A „*Nekem ez alapvetően jár*” érzést egyértelműen érvényesíteni akarják a munkaerőpiacon is. Ebből egy nagyfokú türelmetlenség adódik a karrierépítés során. Azaz, ha karrier-elképzeléseik – például egy pozíció megszerzése – nem valósulnak meg rövid idő alatt, gondolkodás nélkül elhagyják a munkahelyet és máshol próbálnak karriert építeni.²⁴ Ez azt jelenti, hogy a munkavállaló távozásának okai elsősorban nem az adott szervezet belső körülményeiből – az ösztönzés-, a karrier-, és a tehetségmenedzsment állapota, minősége²⁵ – fakadnak, hanem a távozó munkavállaló belső motivációiból. Így joggal merül fel az alábbi kutatási kérdés: Érdemes-e a kilépési interjút a Y- és Z-generációs munkavállalók esetében alkalmazni?

7. Összegzés

A kilépési interjú egy olyan HR-technika, melynek alkalmazásával az adott szervezet fontos információkat nyerhet. Az interjú által a cég vezetése betekintést nyerhet saját szervezetének erősségeibe és gyengeségeibe. A kilépési interjú során kapott válaszok egy későbbi szervezetfejlesztés alapjául szolgálhatnak. Véleményünk szerint ahhoz, hogy a kilépési interjú a későbbiekre nézve hasznos legyen, az alábbi három feltételnek kell teljesülnie:

²² Lásd például Dajnoki – Kiss 2005.

²³ A témakőről bővebben lásd Gulyás László–Turcsányi Enikő 2017b.

²⁴ Csehné Papp Imola 2009; Csehné Papp Imola 2016.

²⁵ Héder – Dajnoki 2017.

1. A munkavállaló őszintén elmondja, mely okok, munkatapasztalatok vezették el a váltásig.
2. Az interjúkészítő megfelelő módszertannal vezényelje le a folyamatot. A szakmaiság két kulcseleme: a megfelelően strukturált kérdések, továbbá a kölcsönös bizalom megteremtése az interjúkészítő és az interjúalany között.
3. Az interjú során kapott válaszok eljussanak azokhoz a vezetőkhez, akiknek van lehetőségük változtatások kezdeményezésére.

Ha a fenti három feltétel teljesül, a kilépési interjú komolyan hozzájárulhat az adott cég hatékony humán erőforrás gazdálkodásához és ezen keresztül a cég stratégiájának megvalósításához.

Felhasznált irodalom

Könyvek és tanulmányok

- Bakacsi Gyula et al. 2000. *Stratégiai emberi erőforrás menedzsment*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Csehné Papp Imola 2009. A felsőoktatás munkaerő-piaci kimenete. In Karlovitz, J. T. szerk.: *Speciális kérdések és nézőpontok a felsőoktatásban*. Budapest: Neveléstudományi Egyesület, 91–96. o.
- Csehné Papp Imola 2016. Elvárások és realitások a munka világában. *Taylor Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Folyóirat* 2016/2. szám (No23) 5–10.
- Csendő Cs. – Frajna Piller A. – Horváth A. – Kolbe T. – Kovács T. – Poór J. 2016. Szakemberhiány és munkaerőmegtartás a kulcsmunkakörökben 2016. Kutatási zárójelentés. Budapest.
- Dajnoki K. – Kiss Á. A. 2005. Kilépési okok feltárása egy szolgáltató központban. *Taylor Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Folyóirat* 2015/3-4. (VI. évfolyam 3-4. szám (No. 20-21.) 187-197. o.
- Dajnoki Krisztina – Héder Mária 2017. „Új szelek fújnak” – A HR válasza a globalizáció és a változás kihívásaira. *Hadtudomány* 27. szám 84-93. o.
- Effron, Marc – Candossy, Robert – Goldsmith, Marshall 2003. *Human resource in the 21st century*. Wiley and Sons. New Jersey.
- Figurska, I. – Matuska, E. 2013. Employer branding as a human resources management strategy. *Human Resource Management & Ergonomics*, vol. VII./2.
- Gulyás László 2008. A humán erőforrás menedzsment története. In Gulyás, László szerk.: *A humán erőforrás menedzsment alapjai*. JATEPress–Szegedi Egyetemi Kiadó. 15–38. o.
- Gulyás László – Fazekas Anita 2013. Az e-HRM megjelenése, avagy a humán erőforrás menedzsment nyolcadik szakasza. *Közép-Európai Közlemények* 2013/4. szám (No. 23), 165–173. o.
- Gulyás László – Turcsányi, Enikő 2017a. A humán erőforrás menedzsment funkciók fejlődése 1. rész: A „társadalmi reformerek” szakaszának és a „szociálpolitikai koncepció” szakaszának jellemzői. *Közép-Európai Közlemények* 2017/3. szám (No. 38), 195–205. o.
- Gulyás László – Turcsányi Enikő 2017b. Hagyományos karrierutak és az „Y és Z-generációk.” *Jelenkori gazdasági és társadalmi folyamatok* 2017/1–2. szám 221–227. o. DOI [10.14232/jtgf.2017.1-2.221-227](https://doi.org/10.14232/jtgf.2017.1-2.221-227)

- Héder, Mária – Dajnoki, Krisztina 2017. Connetion of talent and career management – differencies and similarities. *Network Intelligence Studies*. Vol. 5. (Issue 9.) 57–66. o.
- Korn, Ferry 2014. *Talent management best practice series*. Strategic alignment.
- Miklós Péter szerk. 2017. *Érték és foglalkoztatás. Tanulmányok a munka világából*. Közép-Európai Monográfiák. Szeged: Egyesület Közép-Európa Kutatására.
- Nagy Sándor – Gulyás László 2014. A munkaerőpiac új kihívása az idősödő munkavállalók menedzselése. *Taylor Gazdálkodás- és Szervezéstudományi Folyóirat* 2014/1–2. szám. 310–319. o.
- Szőts-Kovács Klaudia 2007. Emberi Erőforrás Menedzsment és stratégiai tervezés. In Bokor Attila et. al.: *Emberi Erőforrás Menedzsment*. Budapest: Aula Kiadó, 71–98. o.
- Torrington, D. – Hall, L. 1987. *Personnel management*. London: Prentice Hall Europe.
- Zéman Zoltán – Tóth Antal 2012. A humancontrolling, a controlling rendszer funkcionális részrendszere. In Matiscsákné Lizák Marianna szerk.: *Emberi erőforrás gazdálkodás*. Budapest: Complex Kiadó Jogi és Üzleti Tartalomszolgáltató Kft., 407–442. o.

Internetes források

- Hoffmann Gábor Csaba 2014. A kilépő interjúk: miért hagyja el a céget? *TrendFM*. <http://trendfm.hu/cimlap/a-kilepo-interjuk-miert-hagyja-el-ceget-2312> [Utolsó hozzáférés: 2022. április 11.].
- Istók Nikoletta 2017. Interjú, kilépéskor. *Profession*. <https://www.profession.hu/cikk/20170720/interju-kilepeskor/7345#> [Utolsó hozzáférés: 2022. április 11.].
- Gyimóthy Éva 2009. Hogyan vezessünk exit interjút? *HRportál*. <https://www.hrportal.hu/hr/hogyan-vezessunk-exit-interjut-tippek-hr-eseknek-20091002.html> [Utolsó hozzáférés: 2022. április 11.].
- Jobline 2015. Exitinterjú: A 7 legvalószínűbb kérdés. *Jobline*. https://karrierplusz.jobline.hu/allaskeresok/20151201_Exitinterju_a_7_legvaloszinnubb_kerdes [Utolsó hozzáférés: 2022. április 11.].
- Rubóczki Anita 2012. A hatékony kilépő interjú titka. *HRportál*. <https://www.hrportal.hu/hr/a-hatekony-kilepo-interju-titka-20120412.html> [Utolsó hozzáférés: 2022. április 11.].

Die Tätigkeit der „Gödöllőer Berufsberatungsschule“ und ihre Auswirkungen auf das pädagogische Programm der Schulen in der Region

Miklós Kenderfi, * Dóra Kolta **

Abstract The activity of the “Gödöllő Career Guidance School” and its impact on the pedagogical programme of the schools in the region. This study summarises the development of the “Gödöllő Career Guidance School” from its beginnings until today. The study is based on the documents and teaching materials available at the university. We describe both the milestones in the development of the school and the intellectual products created there, and present the “Course for Teachers Preparing for the Career Guidance.”

On the other hand, a document analysis was carried out to study the impact of the “Gödöllő Career Guidance School” on the pedagogical programme of the surrounding schools. We had hypothesised that there would be differences between the programmes of the nearby schools and those of the other institutions, and this hypothesis was confirmed. This is evidence of the positive impact of the university's teaching staff and the activities of the students educated here.

Keywords “Gödöllő Career Guidance School”, career orientation, document analysis, pedagogical programme

Einführung

Die Berufswahl spielt im Leben der Schüler eine wichtige Rolle. Daher ist es wichtig, dass sie während ihres Studiums in angemessenem Umfang und in angemessener Qualität Berufsberatung oder Berufspädagogik erhalten, was zur Entwicklung ihrer Kompetenzen im Zusammenhang mit der Laufbahngestaltung führt. Es handelt sich um eine geplante, bewusste Arbeit, die Teil des schulischen Bildungsprozesses ist und eine wichtige Rolle bei der Vorbereitung der Lernenden spielt. Im Mittelpunkt steht der Schüler, der von dem Klassenlehrer, dem Berufsberater, den Fachlehrern und dem Schulleiter unterstützt werden kann, idealerweise in partnerschaftlicher oder sogar integrierter Zusammenarbeit.

* MATE VFGI Humántudományi és Szakképzési Tanszék
Email: kenderfi.miklos.mate@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0001-7966-8609

** MATE VFGI Humántudományi és Szakképzési Tanszék
Email: kolta.dora@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0002-1157-2544

Für die Beratung zur Berufswahl ist seit jeher die Schule zuständig, aber die Lehrer erhalten nur wenig Unterstützung. In Ungarn wird diese Ausbildung von MATE (Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Ungarische Universität für Agrarwissenschaften und Lifesciences, früher SZIE, Szent István Universität und GATE, Agrarwissenschaftliche Universität zu Gödöllő) angeboten. In Ungarn wird die Berufsberatung von Fachleuten durchgeführt, die einen Abschluss von SZIE/MATE erworben haben. 2000 wurde der Fachfortbildungskurs für Berufsberatungslehrer ins Leben gerufen, der jetzt als „Fachfortbildungskurs für Lehrer zur Vorbereitung auf die Berufsprüfung im Bereich der Berufsberatung“ bekannt ist. Das Fach passt sich flexibel an die sich ständig ändernden sozioökonomischen Herausforderungen, technologischen Entwicklungen, Pandemie-Situationen und Veränderungen des Universitätsmodells an.

Vorliegende Studie fasst die Entwicklung der „Gödöllöer Berufsberatungsschule“ von ihren Anfängen bis heute zusammen. Die Untersuchung stützt sich auf die an der Universität vorhandenen Unterlagen und Lehrmaterialien. Wir beschreiben sowohl die Meilensteine in der Entwicklung der Schule als auch die dort entstandenen intellektuellen Produkte, und stellen den „Fachfortbildungskurs für Lehrer zur Vorbereitung auf die Berufsprüfung im Bereich der Berufsberatung“ vor.

Andererseits wurde eine Dokumentenanalyse durchgeführt, um die Auswirkungen der „Gödöllöer Berufsberatungsschule“ auf das pädagogische Programm der umliegenden Schulen zu untersuchen. Wir hatten die Hypothese aufgestellt, dass es Unterschiede zwischen den Programmen der nahegelegenen Schulen und denen der anderen Einrichtungen geben würde, und diese Hypothese hat sich bestätigt. Dies ist ein Beleg für die positive Wirkung des Lehrpersonals der Universität und der Aktivitäten der hier ausgebildeten Studenten.

Die „Gödöllöer Berufsberatungsschule“

Der Name „Gödöllöer Berufsberatungsschule“ im Titel ist sicherlich erklärungsbedürftig. Dazu müssen wir in die Zeit der politischen Wende zurückgehen. Im Jahr 1992 begann das Institut für Lehrerbildung an der Agrarwissenschaftlichen Universität zu Gödöllő (GATE) unter der Leitung von Pál Völgyesy und Klára Szilágyi mit Unterstützung der Weltbank den Hochschulkurs für Beschäftigungsberatung. Im Jahr 2006 wurde das ungarische Hochschulsystem im Zuge des Bologna-Prozesses umstrukturiert, und die Vermittlung von Kenntnissen zur Unterstützung individueller Lebenswege im Hochschulbereich wurde vorübergehend als Fachrichtung Arbeits- und Unternehmensberatung des Bachelor-Studiengangs Andragogie wieder aufgenommen. Aufbauend auf den Erfahrungen und Ergebnissen des Grundkurses hat das Institut für Karriereplanung und Lehrerbildung der Fakultät für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften der Universität Szeged im Jahr 2007 in Zusammenarbeit mit der Universität Pécs, der Universität Debrecen und der Universität West-Ungarn den Masterstudiengang Personalberatung im Bereich der Geisteswissenschaften gegründet und eingeführt. (Der Vollständigkeit halber sei angemerkt, dass die Eötvös Loránd Universität den Kurs inzwischen in ihr Studienangebot aufgenommen hat.) Wir nennen dieses akkumulierte Ausbildungs- und intellektuelle Kapital, das sich in den letzten 25 Jahren in unserer Einrichtung angesammelt hat, die „Gödöllöer Schule“. Diese professionelle Schule hat dazu beigetragen, mehr als 1.800 Berater mit Hochschulabschluss auf die berufliche Laufbahn vorzubereiten.

Seit dem Jahr 2000 wird das Gödöllőer Ausbildungsangebot durch einen Weiterbildungskurs für Lehrer, die sich auf Berufsberatung spezialisiert haben, ergänzt (jetzt als „Fachfortbildungskurs für Lehrer zur Vorbereitung auf die Berufsprüfung im Bereich der Berufsberatung“ bekannt), der unter der Schirmherrschaft des Lehrstuhls für Humanwissenschaften und Fachausbildung steht. Ziel dieses Studiengangs ist es, Fachleute und Lehrer auszubilden, die ihren Schülern mit einem interdisziplinären Ansatz Techniken zur Informationsbeschaffung vermitteln, und ihnen zu helfen, fundierte Entscheidungen (z.B. über Berufswahl und Beschäftigung) zu treffen und eine realitätsnahe Karriereplanung zu betreiben.

Die beiden Studiengänge für Beratungs- und Orientierungslehrer (im Folgenden gemeinsam als Studiengänge bezeichnet) zeichnen sich durch ihre Praxisorientierung aus. Die Studierenden erwerben methodische Kenntnisse durch Praktika. Während der Inhouse-Sitzungen können die Studenten in einem geschützten Rahmen die Fertigkeiten des Einzelgesprächs üben, und sie lernen die Methode der strukturierten Gruppenarbeit, ihre Techniken und Instrumente kennen. In den externen Übungen haben sie die Möglichkeit, nach entsprechender Vorbereitung die wichtigsten Methoden der Beratung in realen Situationen zu erproben. Diese Übungen werden hauptsächlich in Gödöllő und seiner Umgebung organisiert und durchgeführt. Der Zugang zu den Schülern, die Beteiligung an der Vorbereitung ihrer Weiterbildung und Berufswahl, d. h. die Unterstützung ihrer beruflichen Orientierung, ist in diesem Bereich am wichtigsten. Die Studierenden waren schon immer an Berufsberatungsaktivitäten im Zusammenhang mit ihrem Studium beteiligt, und viele von ihnen sind als Absolventen dabeigebblieben, d. h. sie sind an der Berufsberatung beteiligt.

Innerhalb der Gödöllőer Schule betrachten wir aufgrund all dessen die Tätigkeit der Gödöllőer Berufsberatungsschule bedeutend. Ihre Aktivitäten basieren auf professionellen Fachkenntnissen des entsprechenden Fachs.

Aktivitäten zur Berufsberatung

Wir können nicht ignorieren, dass der Begriff der Berufsberatung einer gewissen Klärung bedarf. Aus unserer Sicht ist es am einfachsten, die Idee zu verstehen, dass Beratung ein Prozess ist, der die Organisation der beruflichen Laufbahn unterstützt, indem er dem Einzelnen die Möglichkeit gibt, sich zurechtzufinden, indem er ihm umfassende und qualitativ hochwertige Informationen zur Verfügung stellt. In unserem Land wird diese Tätigkeit nach einer frühen Definition¹ in erster Linie auf die Schüler bezogen. Der heutige komplexere Ansatz stützt sich auf eine Reihe von Forschungsarbeiten, die zu einer Berufsorientierung geführt haben, die sich nicht nur auf Lernen / Bildung bezieht, sondern auch auf einen lebenslaufbezogenen Ansatz, der einen Prozess der Verknüpfung von Erfahrungen / Aktivitäten darstellt, die im Hinblick auf die Beziehung der Person zur Arbeitswelt definiert werden können.

Die Humanressourcen der Gödöllőer Berufsberatungsschule lassen sich im Wesentlichen in drei Gruppen unterteilen. Die erste Gruppe besteht aus den Universitätsdozenten, die für die verschiedenen Ausbildungskurse an der MATE (Ungarische Universität für Agrarwissenschaften und Lifesciences) verantwortlich und an der Vorbereitung der Studenten beteiligt sind. Die zweite Gruppe besteht aus den Studierenden

¹ Szilágyi – Völgyesi 1996.

selbst, und die dritte Gruppe besteht aus Fachleuten, die in diesem Bereich tätig sind und einen Gödöllőer Abschluss haben (oder sogar eine gemischte Gruppe mit Teilnehmern aus allen drei Gruppen. Sie teilen sicherlich eine gemeinsame De4nkhaltung und eine unterstützende berufliche Einstellung. Die Prozesse der Informationsbeschaffung und -verarbeitung, an denen diese Fachleute beteiligt sind, werden im Folgenden im Lichte der Erfahrung der Gödöllőer Berufsberatungsschule dargestellt.

Ausbildung und Teilnahme an Berufsberatungsprogrammen

Von besonderer Bedeutung für unser Thema ist der damalige Fachfortbildungskurs für Berufsberatungslehrer an der GATE. Der Beschluss zur Einführung dieses Studiengangs wurde im Mai 1999 von dem ehemaligen Bildungsminister Zoltán Pokorni unterzeichnet. Der frühere dreisemestrige Studiengang wurde nun auf 4 Semester verlängert, einschließlich der Fachprüfung. Im Laufe der Jahre haben ca. 200 Personen in Gödöllő einen Abschluss in diesem Bereich erworben.

Die Studierenden schließen ihr Studium mit einer Diplomarbeit ab. Wenn wir uns den Diplomarbeiten von Studenten bzw. den Doktorarbeiten ehemaliger Studenten und jetziger Mitarbeiter zuwenden, sehen wir sehr viele wertvolle Arbeiten. Uns liegen keine konkreten Daten vor, aber höchstwahrscheinlich gibt es nur wenige Doktorarbeiten in Ungarn zum Thema Berufsberatung, die nicht in irgendeiner Weise mit der Gödöllőer Berufsberatungsschule in Verbindung stehen, zumindest auf der Referenzebene. Man könnte kaum an den Fingern abzählen, wie viele Dissertationen die Gründungsprofessoren der Schule (Klára Szilágyi und Pál Völgyesy) in den letzten Jahren betreut haben. Die Tatsache, dass die Gödöllőer Berufsberatungsschule gebeten wurde, in verschiedenen Ausschüssen mitzuarbeiten oder als Gutachter zu fungieren, ist ein Zeichen für die akademische Anerkennung der Schule in diesem Bereich in Ungarn. Ein Viertel der 2.000 Diplomarbeiten und Dissertationen, die an der Gödöllőer Schule verfasst und verteidigt wurden, haben einen eindeutigen Berufsberatungsinhalt, was im Lichte der Ergebnisse einer früheren Studie berichtet wird².

Sofern sich die inhaltliche Verteilung der Arbeiten in den letzten Jahren nicht wesentlich verändert hat, macht dieser Anteil einschließlich der Prüfung von Berufswissen und Persönlichkeitsmerkmalen die Hälfte der Arbeiten, also fast tausend Arbeiten, aus. Die Beschreibung der neuen Berufe (z. B. Tätowierer usw.) ist immer wichtig. Zu den zukunftsorientierten Schritten gehört, dass einfühlsame Studierende mehrere Fragebögen für besondere Bedürfnisse angepasst (z. B. Allgemeiner Kompetenztest für Blinde) oder den Herausforderungen des neuen Zeitalters ansprechend umgeschrieben haben (z. B. Fragebögen zum Orientierungsvermögen, Berufsorientierungsheft).

Praktische Übungen für die Entwicklung verschiedener Zielgruppen

Es gibt eine Reihe von Praktika, die im bisherigen Leben der Schule und damit in der beruflichen Entwicklung der Studierenden eine wichtige Rolle gespielt haben. Viele Menschen erinnern sich noch an die sogenannte „Osvát“-Gruppenleitung. Dies bedeutete, dass wöchentlich einmal für dreimal zwei Stunden eine Berufsorientierungsgruppe

² Bády – Kelemen 2016.

für die Oberstufe der Grundschulen (6., 7., 8. Klasse) abgehalten wurde, deren Gemeinschaft aus Kindern bestand, die aus aller Grundschulen des 7. Bezirks der Hauptstadt ausgewiesen wurden. Die Anpassung an die besonderen Bedürfnisse gefährdeter junger Menschen bedeutete eine echte Herausforderung.

Auch die aktive Teilnahme der Studierenden an verschiedenen Berufswahlmessen reicht Jahrzehnte zurück. Neben der Hostessenarbeit auf universitären Jobmessen ist die Teilnahme an solchen Veranstaltungen ein fester Bestandteil. Während des Praktikums nehmen die Studierenden an Gruppeninformationsveranstaltungen (SzakMÁzz! Karrieremesse, Budapest) oder an einem Fragebogen zu einem Persönlichkeitsmerkmal (Sulibörze, Veresegyház) teil, meist in Form von interpretierenden und informativen Diskussionen.

Abbildung 1 zeigt das Plakat der „Sulibörze“ in Veresegyháza, wo zu den kostenlosen Begleitprogrammen von der Universität auch eine individuelle Berufsberatung gehört.

Abbildung 1: Plakat der Veresegyházi Sulibörze 2016

Quelle: Aufnahme von Miklós Kenderfi

Einer der herausragenden Bereiche der Praktika ist die Teilnahme an verschiedenen Forschungsprojekten. Dies wird durch die Beteiligung an der Arbeit des ungarischen Euroguidance-Zentrums (Euroguidance Magyarország Központ) veranschaulicht, als dieses die Adaptation eines litauischen Berufsberatungs-Brettspiels vornahm. Mit

Hilfe unserer Schülerinnen und Schüler konnten wir das Brettspiel „Én utam“ („Mein Weg“) fertig stellen, das mit der Unterstützung des Spielleiters ein Instrument zur Berufsorientierung für mehrere Personen in verschiedenen Lebensabschnitten sein kann.

Abbildung 2: Brettspiel „Én utam“ / „Mein Weg“³

Quelle: Aufnahme von Miklós Kenderfi

Die in den Studien erlernte Methode der strukturierten Gruppenarbeit wurde in einer Vielzahl von Situationen getestet. Man konnte von 45 Minuten bis 30 x 2 Stunden arbeiten, mit Gruppen von Grundschulern über Berufsschülern bis hin zu Gymnasiasten, mit einer idealen Anzahl von Teilnehmern (auch mit einem Beobachter), mit einem oder zwei Gruppenleitern. Zum Inhalt können wir nur sagen, dass er immer auf der Grundlage der konkreten Anfrage thematisch strukturiert und an die Bedürfnisse der bekannten Zielgruppe angepasst wurde. Die zu diesem Thema verfassten Diplomarbeiten spiegeln die bewusste Planung wider.

Zusammenarbeit mit verschiedenen Institutionen und Organisationen

Man kann sagen, dass die Zusammenarbeit mit allen Schulen der Region im Bereich der Berufsberatung eine lange Tradition hat. Zu Beginn waren dies in der Regel Gruppensitzungen auf Anfrage, und nachdem die meisten Schulen bereits einen Berufsberater/lehrer mit einem Abschluss der Szent István Universität eingestellt hatten, wurde diese Arbeit in eine professionelle Zusammenarbeit umgewandelt.

Das KID-Programm⁴, das von der Kontakt Stiftung (einer den Gödöllőer Studiengängen nahestehenden NRO) in der ersten Dekade des Jahrtausends durchgeführt

³ Cserkúti 2018.

⁴ Kenderfi (Hrsg.) 2010.

wurde, gab der Zusammenarbeit einen großen Auftrieb. Es stellte die Erwartung einer Zusammenarbeit zwischen verschiedenen Institutionen (Staat, Gemeinde, NRO und Marktakteuren) zur Förderung der Arbeitsmarktintegration benachteiligter junger Menschen in dem Gebiet dar, die etwa zur Halbzeit des Programms (nach etwa vier Jahren) Realität wurde. Diese regionale Zusammenarbeit funktioniert auch noch heute.

Im Folgenden wird die Zusammenarbeit mit zwei Gemeinden bzw. deren Einrichtungen kurz beschrieben und ihre Geschichte illustriert. Beide Gemeinden befinden sich in der Nähe von Gödöllő und sind in etwa gleich weit davon entfernt.

Mitte der 1980er Jahre erkannte und formulierte der Gemeindevorsteher von Dány im Komitat Pest (damals noch Ratsvorsitzender), der seiner Zeit voraus war, die Notwendigkeit des Wissenserwerbs (die Möglichkeit zur Weiterbildung) als Mittel zur Beeinflussung des Images einer Gemeinde, die nicht nur eine materielle, sondern auch eine moralische Kraft werden kann. Die für dieses Thema relevanten Phänomene und Prozesse, die mit fachlicher Unterstützung des Instituts für Lehrerbildung an der Gödöllőer Universität für Agrarwissenschaften beschrieben wurden, gehen über die Probleme einer einzelnen Siedlung hinaus, da sie verallgemeinert werden können, und daraus Schlussfolgerungen für viele kleine Siedlungen im Land gezogen werden können. Die Untersuchung begann 1985. An dieser Stelle sei angemerkt, dass der Band über die „Weiterbildungsmöglichkeiten in Dányi“ auch als ein erster Schritt in der Tradition der Dorfforschung an der Universität gesehen werden kann.⁵

Eine der Etappen in diesem Prozess ist das Projektcamp Dorfforschung, das 2014 unter aktiver Beteiligung von Studenten des Masterstudiengangs Humanressourcen stattfand. Im Zuge dessen wurden der Zustand der Wirtschaft, der Zugang zu Dienstleistungen und die subjektiven Aspekte der Lebensqualität in Cserhátszentiván, einem kleinen Dorf im Komitat Nógrád untersucht. Im Projectcamp wurden auch die Situation der Humanressourcen in dem Dorf, die Mobilität, die arbeitsbezogenen Werte und die Bereitschaft der Einwohner von Cserhátszentiván, ihre Bildung fortzusetzen, ebenfalls untersucht.⁶

In Aszód befindet sich das Petőfi Sándor Gymnasium und Fachschule für Maschinenbau des Berufsbildungszentrums von Vác, mit dem die Zusammenarbeit bereits seit über zwanzig Jahren besteht. Im Jahr 2001 führte der Lehrstuhl für Berufsberatung des Lehrerausbildungsinstituts der damaligen Agrarwissenschaftlichen Universität zu Gödöllő (heute MATE, Ungarische Universität für Agrarwissenschaften und Lifesciences) ein gemeinsames Berufsberatungsprogramm mit der Sekundarschule Aszód durch, insbesondere im Hinblick auf deren Wohnheim.⁷ Eines der wichtigsten Elemente bei dem Organisieren der Berufsorientierungswshops mit Schülern und Schülerinnen auch aus anderen Komitaten außerhalb der unmittelbaren Region war die Bewerbung der Jugendlichen auf freiwilliger Basis.

Die Methode des Workshops ist die strukturierte Gruppenarbeit, d.h. die Bearbeitung eines bestimmten Themas auf eine spezielle Art und Weise. Die Wissensverarbeitung stützt sich immer auf die Erfahrungen der Gruppenmitglieder, die aufgrund ihres Alters vor allem Pläne für die weitere Ausbildung entwickelt haben. Der Erfolg der Gruppensitzungen wurde von den Fachkräften auf der Grundlage der „persönlichen Er-

⁵ Gódor – Szilágyi 1988.

⁶ Farkas (Hrsg.) 2015.

⁷ Szilágyi 2001.

träge“ in der Verbesserung der Selbstwahrnehmung, der Selbstdefinition und des Selbstbewusstseins der Teilnehmer gesehen. Die derzeitige Zusammenarbeit zwischen den beiden Einrichtungen basiert auf dem Berufsorientierungstag, der im Dezember 2017 zum ersten Mal in der Schule organisiert wurde. Anders als in der Vergangenheit richtete sich dieses Projekt nicht nur an den Schulabsolventen, sondern an allen Schülern. Daran waren Universitätsdozenten beteiligt, die Gruppendiskussionen zur Berufsorientierung mit Schülern aus verschiedenen Klassen abhielten.

Präsentation einer vergleichenden Studie über pädagogische Programme

Wir haben die Hypothesen unserer Studie im Zusammenhang mit der Gödöllöer Berufsberatungsschule aufgestellt. Diese sind, dass der Ort, die Rolle und der Inhalt der Berufsorientierung in den pädagogischen Programmen der Grund- und Sekundarschulen in Gödöllő und seiner Umgebung sich von denen der Schulen in einer anderen Region des Landes mit ähnlichen Bedingungen unterscheiden. Insgesamt wurden die Dokumente von 20 Institutionen in die Studie aufgenommen und analysiert. Die Stichprobengröße ist nicht repräsentativ, so dass keine eindeutigen Schlussfolgerungen gezogen werden können, aber die verfügbaren Daten zeigen aufschlussreiche Unterschiede. Eine vereinfachte Zusammenfassung befindet sich in Tabelle 1.

Tabelle 1: Vergleich schulpädagogischer Programme (N=20)

	Grundschule (N=10)		Mittelschule (N=10)	
	Gödöllő und Umgebung	Stadt X und Umgebung	Gödöllő und Umgebung	Stadt X und Umgebung
Absatz	4,2	2,8	6,4	5,75
Wort „Berufsorientierung“	3,6	1,6	4,8	3,5
Wort „Berufswahl“	1,8	4,2	6,4	7,5
Definition des Begriffs	80%	0%	80%	20%

Quelle: eigene Forschung

Die erste Zeile der Tabelle zeigt die durchschnittliche Anzahl der Absätze, die dem Thema Berufsberatung in Schuldokumenten gewidmet sind. Dies zeigt, dass die Schulen in und um Gödöllő dem Thema einen größeren Anteil ihrer Dokumente widmen (ein echter Unterschied ist bei den Grundschulen zu beobachten). In den pädagogischen Programmen der Schulen in der ausgewählten Region Pest wird das Wort „Berufsorientierung“ häufiger verwendet als in der Kontrollgruppe, in der das Wort „Berufswahl“ öfter vorkommt. Die Definition des Hauptkonzepts (Berufsorientierung), das im Mittelpunkt

der Studie steht, ist im Fall der Schulen in Gödöllő fast selbstverständlich (80 %), im Vergleich zu 10 % im Fall der weiter entfernten Schulen.

Es gibt keinen wirklichen Unterschied zwischen den beiden Stichproben in Bezug auf die Frage, wer in der Schule für diese Aufgabe zuständig ist. In den Grundschulen ist es der Lehrer, der Klassenlehrer oder der stellvertretende Schulleiter, während in den weiterführenden Schulen der Psychologe oder der Beratungslehrer die Liste vervollständigen. Das Spektrum der Aktivitäten ist – unabhängig von der Ebene und der regionalen Lage der Einrichtungen – ähnlich (z. B. Workshops, Beratung, Klassenlehrerunterricht). Ein Fünftel der Stichproben bezieht die Eltern in die gemeinsame Arbeit gemäß dem Programm ein, und der bereits obligatorische eintägige Karrieretag pro Jahr findet zum Zeitpunkt der Erhebung nicht statt. Ein großer Unterschied zwischen den Schulstufen (kein Unterschied in Bezug auf den Standort) besteht bei den externen und internen Programmen. In den Grundschulen überwiegen die letztgenannten Aktivitäten eindeutig (100 %), während sie in den weiterführenden Schulen auf 10 % zurückgehen.

Zusammenfassung

Insgesamt zeigen die Ergebnisse, dass es einen Unterschied in der Verwendung des Begriffs zwischen den pädagogischen Programmen der Schulen in Gödöllő und Umgebung und denen der Schulen in einer anderen Region gibt. Im Einzugsgebiet von Gödöllő ist die Verwendung der Terminologie moderner, und das gesamte Konzept und die Definition des zentralen Begriffs werden ausführlicher erläutert.

Wir haben dies nicht gezielt untersucht, aber wir können einen Zusammenhang zwischen den Ergebnissen und der Wirkung der Gödöllőer Berufsberatungsschule vermuten.

(A cikket nyelvileg lektorálta / sprachliche Lektorat: Boda Helga)

Literaturverzeichnis

- Bády, Zsófia – Kelemen, Tímea 2016. A munka-pályatanácsadáshoz kapcsolódó kutatások, avagy 20 év a szakdolgozatok tükrében. In Szabó, J. (Hrsg.): *20 éves a tanácsadó képzés. Munka-pályatanácsadók országos találkozója*. Budapest: Kontakt Alapítvány.
- Cserkúti, Ágnes 2018. Az én utam – pályaorientációs társasjáték. In *EPALE Magazin*. Budapest: EPALE Magyarország.
- Farkas, Tibor (Hrsg.) 2015. *Cserhátszentiváni tanulmányok*. Gödöllő: Szent István Egyetemi Kiadó.
- Gódor, András – Szilágyi, Klára 1988. *Továbbtanulási esélyek Dányban. Kutatás közben*. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Kenderfi, Miklós (Hrsg.) 2010. *KID kézikönyv*. Debrecen: CSAT Egyesület a Hátrányos Helyzetű Rétegek Munkaerőpiaci Csatlakozásáért.
- Szilágyi, Klára – Völgyesy, Pál 1996. *Pályaorientáció. Egyetemi jegyzet*. Gödöllő: GATE, GTK, TKI.
- Szilágyi, Klára 2001. A Gödöllői Agrártudományi Egyetem Munkavállalási tanácsadó tanszékének programjából (az Aszódi Petőfi Sándor Gimnázium és Gépészeti Szakközépiskola számára). *Új Pedagógiai Szemle* 51. 1. sz. 215–217.

Relaxációs technikák alkalmazási lehetőségei középiskolásoknál

József István*

Abstract **Application possibilities of relaxation techniques for high school students.** In these days, stress is the unfortunate concomitant of school life, concerning both teachers and students, and therefore making the education process more complicated.

Stress effects and their consequences such as physical and mental strain and students' behavioral problems are serious stress factors for the participants of the educational system. That is the reason why it is suggested to use such a relaxing method which helps relieving them of their stress and problems. The method presented in the lecture could quickly and easily be fitted into a school class' everyday activities. In addition, this method doesn't only help dealing with stress but plays an important role in community development and may help facilitating the learning process.

Keywords stress management, relaxation techniques, autogenic training, progressive relaxation, breathing exercise

Relaxáció az iskolában?

A mai iskolai élet egyik sajnálatos kísérő jelensége a stressz, mely diákokot és pedagógust egyaránt terhel. A stresszhatások a testi-szellemi terheléstől a magatartási-fegyelmi problémákig változatosak és megannyi terhelő feszültséget generálnak a tanulási folyamatban résztvevőknél. E negatív hatások miatt – a világ számtalan országához hasonlóan – célszerű az iskolákban olyan tehermentesítő, segítő, stresszcsökkentő eljárást alkalmazni, amely elviselhetővé teszi a megterheléseket, hozzájárulva az iskolai élmények pozitív megéléséhez.¹ A szóba jöhető módszerekkel szemben alapvető követelmény, hogy az alkalmazási feltételek szempontjából minél egyszerűbbek legyenek, így nő az esély arra, hogy bevezetésre kerüljenek az iskolák világában.² A szerző tapasztalatai alapján a fenti feltételeknek a relaxáció mint alkal-

* MATE NI Gyermeknevelési Tanszék
Email: jozsef.istvan@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0001-8520-9011

¹ József 2015.

² Bagdy – Koronkai 1988, 126–128.

mazott technika felelhet meg. Figyelembe kell venni, hogy a relaxáció fogalma napjainkban közhasználatúvá vált, a relaxáció fogalmával gyakran keverik az olyan eszközöket (relaxációs fotel, csendes, békés környezet stb.), amelyek relaxációs válaszokat váltanak ki, hatásuk pozitív, de ideiglenes vagy rövid távú.³ Ha a relaxáció fogalmát szűkebb jelentéskörben vizsgáljuk, akkor azokról a módszerekről beszélünk, amelyek pszichoszomatikus működési egyensúly elérését szolgálják. Mivel azonban minden ember egyénileg reagál az őt ért stresszhelyzetekre, nem lehet csupán egyetlen módszer mellett hitet tenni. Így van ez az iskolák világában alkalmazott relaxáció esetében is, előre nem lehet megmondani, hogy kinél milyen módszer alkalmazása lehet célszerű.⁴

A relaxáció iskolai keretek közötti alkalmazásának bevezetése nem egyszerű feladat. Magyarországon először a 2010-es évek elején történt kísérlet arra, hogy a relaxáció bekerüljön a közoktatásba. Bagdy Emőke és a Magyar Relaxációs és Szimbólumterápiás Egyesület kidolgozta az ún. Diákrelax programot, melyben a relaxációt nem kötelező tantárgyként akarták bevezetni, és a tervek szerint szabadon választható kerettanterv sem készült volna hozzá. A nemzeti alaptanterv egyik fontos fejlesztési területe volt a testi és lelki egészségre nevelés, amely a kormányzat által támogatott teljeskörű egészségfejlesztő programnak képezte a részét, ehhez kapcsolódóan a testnevelés és sport műveltségterület tartamában jelent meg a relaxáció fogalma, mint az egészségmegőrzés és a prevenció egyik tanulható és tanítható eszköze. Ugyanakkor minden iskolának meg akarták adni azt a döntési szabadságot, hogy a relaxációhoz kapcsolódó ismereteket a testnevelési órákon kívül, szabad időkeret terhére akár egy önálló tanóra keretében is oktathatja. A tervek szerint 2013-tól az 1., 5. és 9. évfolyamokon, felmenő rendszerben jelentek volna meg a relaxáció különböző (pl.: mozgásos, légző) gyakorlatai.⁵ A fogadtatás problémás volt, főleg a civil és az egyházi ellenállás volt óriási, de az elképzelés a pszichiátriai és pszichológusi szakmát, illetve a pedagógusokat is erősen megosztotta, így a program végül nem került bevezetésre.

2015-ben azonban ismét visszakerült a program a nemzeti alaptantervbe. Az EMMI támogatta a jogaalapú mozgásformák oktatását a testnevelésórák keretében, így az akkori, nagyjából négyezer iskola mellett, ahol állítólag jogaoktatás folyt, további intézményekben is elterjedhetett volna a mozgás és a stresszoldás ezen formája. A már kidolgozott program értelmében első osztálytól kezdve a középiskola 12. évfolyamáig tanítható többek között az autogén tréning, a progresszív relaxáció, a mozgásmeditáció, a stresszkezelés, a testtudatosság, valamint a szimbolikus gondolkodás vagy a mesemunka. A döntéshozók azonban fontosnak ítélték kiemelni, hogy amíg a stressztűrést erősítő relaxáció a keresztény világnézet szempontjából elfogadható, a meditáció erősen kapcsolható a keleti vallásokhoz, ezért ideologikus formájának beillesztése az oktatásba elfogadhatatlan. Szükségednek tartom megjegyezni, hogy utóbbiról a Diákrelax programban nem is volt szó.

A relaxáció keretei

A világban alkalmazott különböző relaxációs technikák összekapcsolásának az lenne a legjobb módja, ha lenne egy közös nevező, amely egyedülálló és döntő jelentőségű a

³ Bagdy 2014, 32.

⁴ Davis – Eshelman – McKay 2013, 29.

⁵ Gubucz – Németh 2018.

relaxációs válaszok kiváltásában. Ez nem könnyű feladat, mivel a relaxációs módszerek különböző kulturális, vallási, történelmi, pszichológiai és filozófiai háttérrel és célkitűzéssel rendelkeznek. Ha azonban úgy közelítjük meg a kérdést, hogy valamilyen technika relaxációt eredményez, ebből a szempontból jól összehasonlíthatók egymással a különböző technikák.⁶ A végcél minden módszer tekintetében azonos, olyan pszichofiziológiai (testi, lelki, szellemi) egyensúly megteremtése, amely a relaxációs gyakorlatok során mintegy magától hozza létre a harmónia élményét.⁷

A relaxáció mint fogalom ellazulást, ellazítást jelent, gyűjtőneve azoknak a metódusoknak, amelyek testi gyakorlás által lelki megnyugvást, nyugalmat, kiegyensúlyozott közérzetet biztosítanak a gyakorlatot végző számára. A köznapi értelemben vett relaxáción – a pihenésen, kikapcsolódáson, önmagunk elengedésén – túl, a szakszerű megjelölésben a relaxáció ún. pszichoszomatikus működés szabályozó, egészségvédő eljárás.

Relaxáláskor ellazulásra törekszünk, de az ellazulás nem spontán, nem egyszeri, alkalmi, hanem szisztematikus műveletrendszerre épülő, a célt elősegítő eszközöknek és technikáknak a megfelelő és rendszeres alkalmazását jelenti.⁸ A relaxációs módszerek arra irányulnak, hogy megszüntessék a szorongás testi és lelki tüneteit. Szorongásban mint érzelmi állapotban veszélyérzetünk, aggodalmaink támadnak, feszültek vagyunk, menekülnénk, vagy türelmetlenek vagyunk, de az is lehet, hogy agresszívvé válunk. Mivel a szorongás egyik vezető tünete az izomfeszülés – egy-egy szorongató helyzet olyan intenzív is lehet, hogy az izomfeszülés okozhat akár izomlázat, de fáradékonytságot, fejfájást, vagy derékfájást is –, a legtöbb relaxációs módszer elsősorban az izmok ellazítására koncentrál. Az izomfeszülés és a lelki feszültség közötti szoros kapcsolatot mutatja, hogy a szorongáscsökkentő gyógyszerek általában izomlazítóként is használatosak.

Iskolapszichológusként és relaxációs terapeutaként több mint huszonöt éve dolgozom általános és középiskolákban, ahol szükség esetén egyéni és csoportos formában alkalmazom a relaxáció bizonyos formáit. Hosszú évek tapasztalatai alapján három lehetséges relaxációs technika alkalmazását (progresszív relaxáció, autogén tréning, légyógy gyakorlat) látom célszerűnek az iskolai keretek között. Ezek megtanulása viszonylag könnyen lehetséges (egyéni vagy csoportos formában), illetve az elsajátítás után szükség esetén önállóan alkalmazható.

1. Progresszív relaxáció

A relaxáció tanulása során a gyakorlatot végző a segítője segítségével elsajátítja azt a képességet, hogy képzeleti képek, illetve a magában kimondott szavak segítségével képes legyen az izmok ellazulását előidézni testében. Erre több rásegítő módszert is ismerünk, egyik legelterjedtebb a Jacobson féle progresszív relaxáció, ahol először megfeszítjük izmainkat, majd az ellazítás során könnyebben átélhetjük az ellazulást, vagyis megtanuljuk felismerni a feszült és az ellazult állapotunkat.

⁶ Ben-Menachem 1990, 37.

⁷ Bagdy i. m., 41.

⁸ Bagdy – Telkes 1995, 142.

A módszer Edmund Jacobson amerikai orvos nevéhez fűződik. Szakmai körökben angol elnevezése alapján PMR (Progressive Muscle Relaxation) rövidítéssel jelölik. Világszerte az egyik leggyakrabban alkalmazott relaxációs módszerek egyike, mely az érzelmek és az izomtónus közötti összefüggések megfigyelésén alapszik. A PMR arra a fiziológiai háttérre épít, amely szerint a test a szorongást kiváltó ingerekre, legyen az külső vagy belső, az izmok megfeszülésével reagál. Ez az izomfeszültség pedig tovább erősíti a szorongás szubjektív megélését.⁹

Az izmok progresszív relaxációja csökkenti a pulzust, a vérnyomást és a megriadási reflexet, illetve a mérsékli az izzadást és a légzésszámot. A mélyizomzat ellazítása csökkenti az izomtónust, amely ezáltal összeegyeztethetlenné válik a szorongással. A legtöbb ember nem tudja pontosan, hogy melyik izomcsoportjában érez feszültséget egy adott pillanatban. A progresszív relaxáció alatt egyszerre egy meghatározott izomcsoport megfeszítésére fókuszálunk, majd amikor ugyanezt az izmot ellazítjuk, akkor azon a helyen tapasztalható ellazuló érzésre összpontosítunk. A progresszivitás azt jelenti, hogy fokozatosan haladunk végig az egész testen egy meghatározott sorrend szerint, és mindenhol ugyanazt a feszítő-relaxáló eljárást ismételjük meg. A progresszív relaxáció segítségével megtanulható az egyes izomcsoportok lokalizációja, illetve az egyén képes lesz különbséget tenni feszültség érzés és mély ellazulás között.¹⁰ A progresszív relaxáció elismert és használt technika, azonban az autogén tréninghez képest háttérbe szorult. Tapasztalataim alapján azonban amennyiben az előző valamilyen oknál fogva nem működik, érdemes alkalmazni.

2. Autogén tréning

A másik ismert módszer az autogén tréning, melyben az izomellazulás a végtagok és a test elnehezülésének elképzelésével érhető el. Az autogén tréninget *J. H. Schulz* a hipnózisból fejlesztette ki. Mind a hipnózis, mind az autogén tréning fő hatása egyrészt a lazítás, másrészt a szorongás feloldása. Azaz a feszültségek csökkentése ellazuláshoz vezet a szomatikus szférában, ugyanakkor az izmok ellazulásával párhuzamosan a lélekben uralkodó nyugtalanság is eltűnhet.¹¹ Az autogén tréning néma, teljes csendben történik a gyakorlása, csupán a gondolati elképzelést használja. A módszer megtanulása lehetséges tornatermi és osztálytermi lehetőségek keretében egyaránt, de utóbbi alkalmazás esetében fontos a tornatermi alkalmazáshoz hasonlóan megfelelő nagyságú gyakorlótér kialakítása, hogy a gyakorlásban részt vevő diákok kényelmesen elférjenek egymás mellett.¹²

Az autogén tréning – mint minden relaxációs módszer – önszabályozó, melynek folyamatában rendszeresen ismétlődő gyakorlatok végrehajtásával, rendszeres gyakorlással válthatjuk ki a kívánt szervezeti változásokat. Ennek során a tanulók megtanulják azokat a technikákat, melyek kiváltják a szervezet relaxációs választát, azaz a kívánt működés stabilizálódását.

A relaxációk – így az autogén tréning is – alapvetően materialista tanítások. Hasznuk elsősorban az érzelmi rezonanciacsillapítás (érzelmi reakciók enyhítése),

⁹ Davis – Eshelman – McKay i. m., 53–54.

¹⁰ I. m., 54–55.

¹¹ Langen 1999, 8.

¹² Bagdy – Telkes 1995, 162.

melynek segítségével a szorongás, a nyugtalanság és a lehangoltság megszüntethető vagy csillapítható. A relaxációtól felfrissülést, problémamentes elalvást, fájdalom enyhítést, meleg kéz és láb érzetét (vérrellátás javítása), illetve nagyobb sportteljesítőképességet nyerhetünk. A relaxációt végző jobban tud összpontosítani a tanulási folyamatban, javul az emlékezete, problémák esetén pedig célzott segítséget kaphat egyéni formulák segítségével. A választott módszer azért előnyös, mert gyorsan, egyszerűen megtanulható és a közös gyakorlások rendszeres alkalmazásával a feszültség csökkentésén túl felbecsülhetetlen értéke van a közösség formálásában, az élmények együttes megélésében.¹³

3. A légzőgyakorlat

A légzőgyakorlatok a tapasztalatok szerint rendkívül hatékonyan enyhítik többek között az általános szorongásos panaszokat, a pánikrohamokat, az ingerültséget, az izomfeszültséget és a kimerülést. A jól alkalmazott légzőgyakorlat képes segíteni a kellemtelen helyzetekben, természetes nyugtatóként hat a szervezetre. A mély légzés segít lassítani a szervezet természetes válaszát a stresszre. Lassítja a szív dobogását, optimalizálja a vérnyomást, és azt az érzést kelti, hogy az ember ura a helyzetnek. A légzőgyakorlatokat percek alatt meglehetősen tanulni, néhány jótékony hatása pedig akár azonnal is érezhető. A rendszeresen végzett légzőgyakorlatoknak már akár napok alatt is rendkívül látványos eredményük lehet.¹⁴

A légzőgyakorlat óriási előnye, hogy a környezet nem feltétlenül veszi észre az alkalmazását. Lehetnek olyan helyzetek, amikor nyilvános helyen tör ránk a stressz, vagy valamilyen szorongásos állapot. Ilyenkor a légzőgyakorlat azonnal alkalmazható, anélkül, hogy azt a környezetben bárki érzékelné. Úgy is nevezhető, hogy „titkos” relaxálás, mert más ember nem veszi észre az alkalmazását, így bármilyen környezetben használható, bárhol el lehet végezni.

A gyakorlati alkalmazás

Az alábbiakban bemutatásra kerül három eset, melyek során relaxációs technikák alkalmazásával történik a stressz és az annak következményeként kialakult probléma kezelése. A három relaxációs technika (progresszív relaxáció, autogén tréning, légzőgyakorlat) alkalmazhatóságát három középiskolai tanuló esetén keresztül mutatom be.

Az első eset: a progresszív relaxáció

Gabi (az anonim adatkezelésre vonatkozó etikai irányelvek figyelembevételével fiktív néven szerepel) kilencedikes, technikumba jár. Pályaválasztásába nem volt beleszólása, azt akaratával szemben a családja döntötte el, emiatt az iskolában nem érzi jól magát. Nagyon szeret rajzolni, ezért szeretett volna művészeti iskolába járni.

Osztályfőnöke közvetítésével jutott el az iskolapszichológushoz. A tanárno szerint Gabi rendszeresen lehangolt, sokat sír, bal karján rendszeresen vágja magát. Gyak-

¹³ I. m., 141.

¹⁴ Davis – Eshelman – McKay 2013, 40.

ran feszült, ilyenkor bal lába kifejezetten remeg. Családi háttéréről az osztályfőnöknek csak felületes információi vannak. A pedagógus akkor ijedt meg igazán, amikor egy beszélgetésük alkalmával a lány sírva megemlítette neki, hogy többször is gondolkodott már azon, hogy kiugrik az emeletről. A pedagógus fel akarta venni Gabi családjával a kapcsolatot, de a lány sírva kérte, hogy ezt ne tegye, mert akkor őt otthon bántani fogják. Az iskolapszichológusok szakmai protokolljában – a diákok életkora miatt – szükséges a szülői beleegyezés. Azonban – főként serdülőknél – lehetnek olyan esetek, ahol a család az, ami rossz hatással van a fiatalra és a szakember akkor tud segíteni, ha elfogadja a kliens kérését. Természetesen a közös munka megkezdése után abba az irányba kell terelni a tanulót, hogy egyezzen bele abba, hogy problémájába vonjuk be azt a családtagot, aki érdekelt abban, hogy közösen megtaláljuk a konfliktus adekvát, mindenki számára elfogadható megoldását.

Gabit az osztályfőnöke kísérte el. A lány kezéit tördelve, szorongva foglalt helyet. Bal lába nagy amplitúdóval rángott. Öltözéke korának megfelelően divatos. Sminket nem használ. Középmagas, kb. 170 cm-es vékony alkatú nő. Külső megjelenésében rendezett, ápolt. Bőre sápadtabb, fogai ápoltak. Körmei tiszták, festetlenek. Viselkedése félénk. Beszéde folyamatos, jól követhető, érthető, gondolatai rendezettek, összeszedettek. Beszéd közben nem tartja a szemkontaktust.

Nem szeret az iskolában lenni. Rajzolni szeret, művészeti iskolában akart továbbtanulni. A középiskolai jelentkezés leadása előtti napon a szülei közölték vele, hogy nem támogatják az általa választott iskolát, mert szerintük „oda csak naplopók járnak”. Egy szerintük divatos, az ott szerzett végzettséggel könnyű elhelyezkedést biztosító iskolát választottak. Gabi a vérszerinti szüleivel él. Édesanyja nem diagnosztizált alkoholista, szinte mindennap iszik munka után. Ilyenkor rendszeresen beleköt a lányába. Az apa is sokszor iszik, de rajta ez kevésbé látszik. Gabi és szülei között nem alakult ki intim érzelmi kapcsolat. A szülők között feszült a viszony, rendszeresen veszekednek, az apa többször is megfenyegette az anyát, hogy ha nem hagyja abba az ivást, akkor kidobja őt otthonról. A veszekedések alkalmával Gabi – aki ilyenkor mindig nagyon zaklatottá válik – bezárkózik a szobájába, zenét hallgat és rajzol, ebbe menekül már hat éves kora óta. Az anyai nagyszülőket nem szereti, a nagymama szintén rendszeresen iszik, olyankor kötekedő. Az apai nagyszülőkkel jó kapcsolatban van, főleg a nagymamával, közel laknak, de keveset találkozik velük, mert az anyja nem nézi jó szemmel, ha lánya átmegy a nagyszülőkhöz. A konfliktusok elkerülése miatt Gabi inkább keveset találkozik a nagyszülőkkel. Nem szeret otthon lenni, félve megy haza, hogy mi várja, mire számíthat. Fizikálisan soha nem bántotta senki, de az anyja részéről sokszor éri verbális bántás. Segítséget az apától sem kap, a férfi elintézi azzal, hogy „ne sírj”. A karját azért vágja, mert amikor nagyon feszült, ezzel vezeti le az indulatait. Öngyilkos nem akar lenni, de eszébe jutott néhányszor, általában amikor megrohanták a negatív érzések. Osztálytársaival minimális a kapcsolata, baráti kapcsolata még nem alakult ki, de ebben bezárkózását látja elsődleges okként. Szerinte nem értenék meg. Úgy érzi, tanárai sem szeretik. Nem dohányzik, alkoholt, kábítószerrel soha nem fogyasztott.

Jelezte, hogy szeretne több foglalkozáson részt venni, mert úgy érzi, hogy jó volt a problémáiról beszélgetni. Attól, hogy családja bevonásra kerüljön, mereven elzárkózott, fél a következményektől, illetve attól, hogy akkor eltiltják a további foglalkozástól. Erős szorongásának oldására a relaxációs technikák közül az autogén tréninget választottuk, de Gabi olyan feszült volt gyakorlás közben, hogy kérdésessé vált, a jelenlegi állapotában alkalmas-e az autogén tréning elsajátítására. Egy hét múlva arról

számolt be, hogy nem tudott koncentrálni az otthoni gyakorlatok közben, annyira feszültnek érezte magát, hogy egyáltalán nem tudott ellazulni. Megbeszéltem vele, hogy amíg nem csökken a feszültség szintje, egy új módszert próbálunk ki. A progresszív relaxációs gyakorlatot szívesebben csinálta, már az első alkalommal arról számolt be, hogy jobban érzi magát, csökkent a feszültsége. Az elkövetkező hetekben ezt a gyakorlatot alkalmaztuk és Gabi lassan megnyugodott, feszültsége csökkent, így jobban tudta kezelni édesanyja állapotát is. Az anya viselkedése nem változott, de ez Gabit sokkal kevésbé borította ki. Képesse vált érdekeit hatékonyabban képviselni. Végül önállóan felkereste a lakóhelye szerinti illetékes családsegítő központot és segítséget kért az otthoni problémák megoldásához.

A második eset: az autogén tréning

Milán (az anonim adatkezelésre vonatkozó etikai irányelvek figyelembevételével fiktív néven szerepel) 16 éves, szakközépiskolai osztályba jár, 10. osztályos tanuló. Pályaválasztását maga döntötte el, mivel általános iskolában szeretett focizni, ezért sportosztályba jelentkezett, amit a szülők hagytak, de a fiú már 9. óta nem sportol, megunt és otthagya az egyesületét.

A tanuló problémájára az osztályfőnök hívta fel a figyelmemet. A pedagógus szerint Milán rendkívül agresszív, amit szemmel láthatóan visszafog, elfojt. Tanulmányait elhanyagolja, eddig minden félévben és az elmúlt év végén is két-három tárgyból megbukott, végül a nyári pótvizsgán átment. Tanára szerint nem azért, mert felkészült, hanem mert alapvetően értelmes gyerek.

Az osztályban peremhelyzetben van, nem keresi osztálytársaival a kapcsolatot, és a hozzá közeledőkkel is elutasítóan viselkedik. Interperszonális helyzetekben elég, ha csak megszólítják – akár pedagógus, akár diák a másik szereplő –, szemmel láthatóan ideges lesz, kezét ökölbe szorítja, szája remeg, arca elpirul, de „kilép” a helyzetből, elfordul. Milánnak nincs beírása, sem büntetőfokozata, mivel soha nem lépi át azt a határt, amiért már ezek járnának. Az osztályfőnök felvette a fiú szüleivel a kapcsolatot, de csak az anyával tud kommunikálni, mivel az apa sokat dolgozik, szinte mindig távol van.

Milán magas, kb. 180 cm-es, atlétikus testalkatú fiú. Öltözéke divatos, tiszta, testi higiéniája is annak tűnik. Beszéde – amikor kérdésre válaszol – halk, de érthető. Önállóan nem kezdeményez kommunikációt. Emlékei szerint alsós korában még jól érezte magát, de mióta felső tagozatos lett, nagyon gyakran érzi rosszul magát. Nem szeret mások társaságában lenni, idegesítik az emberek, ebbe szülei is beletartoznak. Úgy érzi, nem számíthat rájuk, sokat dolgoznak, szinte soha nincs idejük a családra. Fájó pontként jelzi, hogy pl. karácsony szenteste se ülnek le együtt vacsorázni. Milan szeretne változtatni, de szerinte szülei képtelenek erre.

Első lépésben feszültsége és agressziója csökkentését tűztük ki célul. Ennek érdekében az autogén tréning módszerét választottuk. Milan annak ellenére, hogy nagyon visszahúzódozó, érdeklődve hallgatta a tréninggel kapcsolatos technikai tudnivalókat. A közös gyakorlás végén a szubjektív beszámolója alapján nagyon tetszett neki a módszer. Az otthoni rendszeres gyakorlatok és a heti kontroll-találkozások következtében egyre csökkent a belső feszültsége, agresszivitása. Nyitottabbá vált a szociális környezete, elsősorban az osztálytársai felé. Szüleiben és tanáraiban továbbra sem tud megbízni, de már nincs a korábbi rossz érzése, amikor megszólítják. Nyitottabb, elfogadóbb, hajlandónak tűnt arra, hogy szüleivel is rendezze kapcsolatát. Erre a szülők is

nyitottak voltak, így tovább küldtem őket egy olyan intézménybe, ahol a megfelelő szakmai segítséget kaphatnak.

A harmadik eset: a légzőgyakorlat

Balázs (az anonim adatkezelésre vonatkozó etikai irányelvek figyelembevételével fiktív néven szerepel) 12. osztályos, végzős fiatal. Külső megjelenésében rendezett, kommunikációjában nyitott. Szeret beszélgetni, sok kérdése van, szeretné fejleszteni magát. Korábban rendszeresen fogyasztott kábítószer, melyet már egy éve abbahagyott, mivel egyre rosszabbul érezte magát a szerhasználat alatt és után. Az utóbbi fél évben egyre növekvő számban és intenzitásban fordul elő, hogy bepánikol. A pánikrohamokat nem sikerült semmilyen kiváltó ingerhez kötni, azok a legváltozatosabb helyen és időben törnek rá. Balázs elutasította, hogy egészségügyi segítséget keressünk neki, alternatív megoldást szeretne pánikrohamai kezelésére. Az interneten olvasott a relaxációról, ezért keresett fel.

Számba vettük a lehetséges módszereket, és az autogén tréninget választottuk. A közös gyakorlás során kellemes hatásról számolt be, de az otthoni gyakorlásokat – mint mondta – lustasága miatt nem csinálta. Ugyanígy jártunk a progresszív relaxációval is, a közös gyakorlás során rendkívül lelkesnek bizonyult, de az otthoni napi gyakorlások elmaradtak. Mivel a relaxációs módszerek sikerének egyik alapja a rendszeres gyakorlás, Balázs esetében ezek nem vezethettek eredményre, így harmadszorra a légzőgyakorlatra esett a választás. Bár ennél a módszernél is jelentős szerepe lenne a rendszeres gyakorlásnak, a gyakorlatok akkor is pozitív fiziológiás választ váltanak ki, ha az alany akkor alkalmazza, amikor a rosszullét – Balázs esetében a pánikroham – éppen „jelen” van. Az alkalmazott technika hatékonyan bizonyult, Balázs képes volt az „induló” pánikrohamokat megfogni, azaz erősen csökkent azok „romboló” hatása. Az alkalmazás kezdete után egy hónappal a pánikrohamok száma és erőssége látványosan csökkenni kezdett.

Konklúzió

A bemutatott három eset során három különböző relaxációs technikát alkalmaztunk, alkalmazkodva a kliensek egyedi sajátosságaihoz. Az alkalmazott technikák kiválóak a stressz oldására, egyúttal jól szolgálják a jövőben felmerülő nehézségek, problémák kezelését. A módszerek a testi feszültségcsökkentésen kívül optimalizálják a légzést, a keringést, a szívritmust, csökkentik a stresszt és a szorongást. Az elsajátított relaxációs technikák alkalmazása nyomán lehetővé válik az önszabályozás bizonyos módjainak alkalmazása is. A módszerek könnyen elsajátíthatók és szükség esetén alkalmazhatóak iskolai kereteken belül és kívül egyaránt.

Felhasznált irodalom

- Bagdy Emőke 2014. *Relaxáció, megnyugvás, belső béke*. Kulcslyuk Kiadó.
Bagdy Emőke – Koronkai Bertalan 1988. *Relaxációs módszerek*. Budapest: Medicina Kiadó.
Bagdy Emőke – Telkes József 1995. *Személyiségfejlesztő módszerek az iskolában*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Ben-Menachem, M. 1990. *Lazíts az életedért*. Új Nap Könyv- és Lapkiadó.
- Davis, M. – Eshelman, E. R. – McKay, M. 2013. *Stresszoldó és relaxációs módszerek*. Budapest: Park Könyvkiadó.
- Gubucz Ágnes – Németh, Piroska 2018. „A Diákrelax története és jövője.” Magyar Relaxációs és Szimbólumterápiás Egyesület VIII. Országjáró Konferenciája, Pécs, 2018. szeptember 29. (plenáris előadás).
- József István 2015. Relaxációs technikák alkalmazása az iskolai gyakorlatban, *Képzés és gyakorlat* 13. évfolyam 1–2. szám, 231–237. o. DOI [10.17165/TP.2015.1-2.15](https://doi.org/10.17165/TP.2015.1-2.15)
- Konrád Gábor 2015. *Megoldásaim stresszre, alvászavarra, depresszióra és pánikbetegségre*. Budapest: KON-AIR TEAM Bt.
- Krapf, G. 1992. *Az autogén tréning gyakorlata*. Springer Hungarica Kiadó.
- Langen, D. 1999. *Autogén tréning*. Holló és Társa Könyvkiadó.

Németh Antal Tragédia-rendezésének utópia-képei Szcenikai újítások a londoni, a temető és a falanszter színben

N. Mandl Erika*

Abstract The utopia scenes in Németh Antal's stage direction of *The Tragedy of Man*. Scenic innovations in the London, Cemetery and the Phalanstery scenes. Németh Antal as a director reckoned the most exciting to direct dramas which were not written with a special purpose to be presented on stage. He said he had learnt the most during directing *The Tragedy of Man* about how the “plays of fancy” and the sphere of dreams could be set to the stage. In Németh's experiments with different stage techniques those cases posed the biggest challenge where he had to exonerate the heavy materiality of the scenery. Such challenges were the staging of dream scenes and transcendent phenomena (e. g. ghosts) as well as the assisting of human internal discourse and struggle with different stage effects. This study attempts to reconstruct first of all the expressionist style of his directing from 1937.

Keywords Németh Antal, *The Tragedy of Man*, scenic innovations, stage effect, expressionist style

Németh Antal a két világháború közötti időszak egyik legképzettebb, külföldön is elismert színháztudósa, rendezője, majd 1935-től 1944-ig a Nemzeti Színház igazgatója volt. Németh Antal teremtette meg Magyarországon a naturalizmustól és a színháztól eltávolodó játéktípus és színpadkép szerves egységét, elsősorban a magas színvonalú korabeli magyar képzőművészet bevonásával. Előadásainak díszlet- és jelmez-képeit rangos külföldi díjakkal is elismerték.¹

Színházi rendezőként olyan művek színrevitelét tartotta a legizgalmasabbnak, melyeket írójuk nem színpadi bemutásra szánt. Saját bevallása szerint a Tragédia rendezése közben tanult a legtöbbet arról, hogy a „képzelet játékait” és az álmok szféráját hogyan lehet „színpadra kényszeríteni”. Németh Antal *A „tudattalan” szerepe a művészi alkotásban és viszonya a fantáziához* című tanulmányában részletesen foglalkozott a tudattalan és a fantázia kapcsolatával, a fantázia fogalmának történetével, az alkotásban betöltött szerepével, a fantáziával, mint a tudattalan egyik megnyilatkozási

* MATE NI Anyanyelvi és Gyermekművelődési Tanszék
E-mail: mandlerika@freemail.hu; ORCID: 0000-0002-5828-7310

¹ Pukánszky Kádár 1940, 503–515. Selmeczi 1991; Balogh 2015.

formájával.² Németh színpadtechnikai kísérleteiben azon jelenettípusok jelentették a legnagyobb kihívást, ahol fel kellett oldania a színpadi díszletezés nehézségét, korlátait. Ilyen megoldandó feladat volt az álomjelenetek színrevitele, a transzcendens jelenségek színpadra állítása (például szellemjelenetek), belső lelki folyamatok, emberi vívódások kifejezésének támogatása különböző színpadi effektusokkal (világítási módozatok, szereplőcsoportok mozgatása, zenei aláfestés, expresszív táncjelenetek, jelmez-testmaszk stb.).

Fénydramaturgiai tanulmányok

Németh a világítás dramaturgiai szerepével külföldi színházi tudósítóként foglalkozott először. Később nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a magyar közönséget érzékenyebbé tegye az új scenikai hatáselemek esztétikai befogadására. Fiatalkori színikritikáiban a korabeli európai kísérletekkel és elméletekkel összhangban foglalkozott az alakító, formáló, kifejező fényvel, az árnyék adta kifejezési lehetőségekkel, a színes fény és a vetítés színpadi alkalmazásának módjaival.³ Megismerkedett a fényrendezés legfinomabb megoldásaival, amelynek keretében – a díszleteket mellőzve – függönyök, vásznak és egy érzékeny világítási rendszer felhasználásával különleges színpadi látványt lehetett konstruálni (fényzuhatagok, erős fény-árnyék ellentétek stb.) Németh is a scenika legelőbb elemének tartotta a fényt, amely a mozdulatlan díszletet is életre kelti.

A kis tanulmányokban a fény téralakító hatását is vizsgálta, amikor a világítás – végtelenül variálható módon – „szigeteket szakít ki” a színpadon „a sötétségből”. Példákat hozott „a fény orientáló, hangsúlyokat adó alkalmazására”, amikor „a vándorló fény sugar” meg-megállva kiemeli a lényeges szereplőket, jelenetrészeket, apróbb momentumokat⁴. Németh fontosnak tartotta, hogy „a fényt transzcendens jellege alkalmassá teszi az egész látvány »dematerializálására«”. A korszak fénytechnikai újításai összefüggtek a színpadkép szerepének átalakulásával és a színpadtér új értelmezéseivel. A színpadi háttér festői felfogását egyre inkább felváltó (építészeti) irányzat hatására a színpadon megjelent a bonyolultabb talajtagolás, a különböző magasságú járószintek alkalmazása. Németh Antal *Színpadi beállítás* című írása tanúskodik arról, hogy térben való gondolkodását mély elméleti és kultúrtörténeti előtanulmányok alakították. E tanulmányban kifejtette, hogy az európai műveltségben általánossá váló latin írásmód hatására „kultúránkban a horizontális és vertikális térbeli irányultságok jelképrendszere állandósult és asszociációkat evokáló ereje következetessé vált.”⁵ A színházban a XX. század néhány rendezőművésze használta tudatosan eszmei mondanivalójának érvényesítésére „a színészi mozgás térbe állításának jelképszerűségét.” Némethnek a három magyar klasszikus dráma (*Bánk bán*, *Csongor és Tünde*, *Az ember tragédiája*) minden rendezésénél alapvető elve volt „a játék térbe helyezésénél következetesen figyelembe venni a mozgásirányok jelképes hatását”.⁶ Az új térformák között zajló színpadi játékban felértékelődött a világítás szerepe. Az esztétikai hatás és az értelmezés szempontjából is döntő jelentőségűvé vált, hogy a színészcsoportok,

² Németh 1927.

³ N. Mandl 2012.

⁴ István 1996, 45.

⁵ Németh é. n.

⁶ Németh é. n.

díszletrészetek a színpad mely pontján, milyen világítási technikával, milyen színű, intenzitású fényvel és mennyi ideig voltak kiemelve. Fényrendezői törekvéseit formálta a filmes hatások színpadi megjelenítése is. A Nemzeti Színházban állandó alkotótársával, Horváth Jánossal Az *ember tragédiájának* 1937-es előadásában közös látványötletük volt például, hogy „az Úr hangját kigyúló fénymag tüneménye” kísérte.⁷ Jellegzetes forgószínpadainak egyik tervezője Varga Mátyás volt, akinek emellett kiváló érzeke volt az építészeti jellegű konstrukciók iránt is. Az *ember tragédiájában* (1937) például a világítás és a megfelelő fény-árnyék hatások segítségével a forgószínpad „az alakokat a sötétségből vonta elő, és oda merítette vissza”.⁸

A Tragédia tízszer újult meg Németh Antal rendező kezei alatt. Az ő kezdeményezésére fordították le a legtöbb nyelvre (a környező kisépek nyelveire is), és mutatták be külföldi színpadokon Madách művét.⁹ Az 1937-es nemzeti színházi előadás Németh Antal pályájának egyik kiemelkedő előadása volt. A színpadképeket Németh Antal elgondolásai szerint Horváth János és Varga Mátyás dolgozták ki, „a milióábrázolás teatrális stilizálásának elvét” betartva. A díszlet alapja a forgószínpad volt, egyszerű toronyszerű építményével. A forgószínpad tornya a leereszthető díszletmaszkokkal a kívánságnak legmegfelelőbb formát vehette fel, a színek helyszíneire igazodva. Az előadás döntően a világításra épült, melyet vetítés egészített ki. Fontos előzmény volt a bécsi Burgtheater 1934-es előadása. Itt is számtalan újítást alkalmaztak a fényhatások, vetítések terén, a falanszter díszletét pedig frappáns ötlettel a színház saját világítási berendezéseivel imitálták. A százéves évfordulót 1937-ben ünneplő Nemzeti Színház műsorán Németh Antal olyan új Tragédia-rendezést szeretett volna produkálni, amely „vizuálisan értelmezi, kommentálja a drámai költemény mélyebb értelmét.”¹⁰ Erről ő így írt: „Mindig zavart, ha óriás színpad ásított a szereplők körül, s a teret (...) statisztákkal vagy a felesleges kulisszák sokaságával próbálták a rendezők és tervezők kitölteni. Egy olyan táguló és szűkülő színpadi térre gondoltam tehát, mely összhangban van a dráma lélegzetvételével.”¹¹

A londoni szín látványvilága, a haláltánc-jelenet

A rendezés csúcspontja a londoni színbe olvasztott temetői jelenet haláltánc volt, amelyben a látvány a mozgásra, a forgószínpad mozgására és az expresszionista koreográfiára épült. A mozgást a zene és a fény összehangolt játéka valósította meg, a londoni szín „haláltáncát” pedig maga – az európai operaszínpadokon már elismert – Milloss Aurél táncolta el a halál csontváz jelmezében.¹² Az előadás kísérőzenéjét Farkas Ferenc komponálta, aki teljesen új részletként ekkor illesztette be a haláltáncjáték zenéjét a londoni szín végére. A többi szín esetében is fontos hangulatfestő és dramaturgiai szerepet játszott a zene. Németh Antalnak és alkotótársainak sikerült először igazi haláltáncá tennie a londoni szín zárójelenetét, amellyel Madách a saját korát

⁷ István 1996, 46.

⁸ István 1996, 48; Uő. 1996, 41–42. kép.

⁹ N. Mandl 2013a.

¹⁰ Gyémánt 2006.

¹¹ Németh 1967; Koltai 1990, 454-455.

¹² Földesdy 2013.

búcsúztatta.¹³ Milloss Aurélt egész pályáján foglalkoztatta a haláltánc-téma, erről tanúskodnak más tánc-koreográfiái is.¹⁴ (Millos in *Der Wahnsinnige* (1928) ; Millos in *A templomi táncos* (1937); Millos in *A Bolond és a Halál* (1937) ; *Haláltánc, da Fekete Mária* (1937) ; *Coro di morti* (Roma, 1942); *Il Coro di mortini* 1979, a Roma.¹⁵)

Millos táncesztétikájában hangsúlyozta, hogy egyedi kifejezőeszközeinek, stílusának kialakításakor is mindig fontosnak tartotta, hogy produkciói integránsan illeszkedjenek bele „az adott művészeti forma organikus fejlődésvonalába”, ezért igyekezett összeegyeztetni a balett hagyományos törvényeit és saját alkotói kezdeményezéseit. Táncinspirációinak legelvontabb elemeihez hozzárendelte a klasszikus balett elemeit, „amelyek tartalmuknál fogva organikusuk megfeleltek” szándékainak. Soha nem fordult el teljesen a hagyományos balettől, mert úgy vélte, hogy „a hagyományos balett poétikai felfogása, látvány-dramaturgiája, koreográfiai stílusa és technikai számtalan metamorfózt éltek meg.(...) Ám az alapelvek mindig ugyanazok maradtak, egyszerűen azért, mert tökéletesen ki vannak találva.” Erre az elvont alapra próbálta felépíteni Milloss költői inspirációit, „minden stílusbeli kompromisszum kizárásával”. Alkotó fantáziáját szívesen koordinálta a zenével és a scenográfiával. Nem riadt vissza a konvencióktól eltérő eszközök alkalmazásától, ha „látomásai lefordításában” erre volt szüksége. Természetes vezetője választott témája belső „parancsa” volt. Esztétikájának lényegét a következőkben látta: „A szépség formájában mindig ott kell lennie az érzelemnek, az érzelem intellektuális transzponálásának. Pontosan annyira fogom tudni megérinteni a közönséget vagy a kritikusokat, amennyire sikerül eljutnom ehhez a szépséghez(...) Számomra azonban mégiscsak az a legfontosabb, hogy eljussak ehhez a magában való széphez, mert ebben látom minden alkotói tevékenység legfontosabb célját.” A művészetek összjátékával kapcsolatban pedig a következőképpen fogalmazott: „Keresem a tánc, a zene, a díszlet és a jelmez párhuzamosságát, de nem engedem, hogy bármelyik is a másik fölébe kerekedjék. Szeretem, ha a téma szolgálatában sikerül megvalósítani a művészetek szinkronizálását, igyekszem olyan stílusú előadásokat létrehozni, amelyek nemcsak a mű szellemét képesek kifejezni, hanem bizonyos felsőbb esztétikai tendenciákat is fölfednek.(...) Életemet misszióknak tekintem.(...) Úgy érzem, nem tévedek, ha azon igyekszem, hogy műveimet annak az örök kultúraegység részének tekintsem, ami a klasszikus balett.”¹⁶ Egy másik írásában kifejtette, hogy Pina Bausch táncszínház értelmezése állt hozzá legközelebb: „Hosszú ideig a táncszínház olyan színházat jelentett, amelyben a tánc volt a fő nyelv, nem pedig olyan színház, ahol a tánc szerepet játszik.”¹⁷ Heinrich Lindlar *Milloss táncpoétikája* című írásában kiemelte, hogy Milloss és együttese ruganyos eleganciával táncolt. Produkcióiban a koreográfiai-zenei anyag összefonódása a korábbiaknál magasabb fokra jutott, s „olyan átfogó koreográfiai struktúrát hozott létre, amelyben a csoport- és szológyszerkezetek objektivációjának fantasztikus változatossága” valósult meg.¹⁸ Milloss Aurél

¹³ Kerényi 2002.

¹⁴ Veroli 1996.

¹⁵ Veroli 1996, 6. 8. 9. 17. 33. 61. kép.

¹⁶ Milloss 1948 in Fuchs 1987.

¹⁷ Tageder 1986 in Fuchs 1987.

¹⁸ Lindlar 1961 in Fuchs 1987.

ebben a szellemben kezdte el a közös munkát Németh Antallal is, a *Tragédia* híres haláltánc-jelenetének kidolgozása során.¹⁹

A *Tragédia* londoni színeben a forgószínpad említett állandó tornya lett a Tower tornya, „amely körül felépült a vásári sátrak tömege(...) Így e vásárkép rendkívül élővé vált, és az ödöngő statiszták álmozgalmassága helyett maga a mozgalmas vásár vonult el a nézők előtt a forgószínpad megmozdításának következtében. Ez a technikai ötlet azután a londoni színt lezáró haláltáncjelenetnek is olyan rendezői megoldást biztosított, ami egyszeri és nem fokozható hatással tolmácsolta a madáchi víziót.”²⁰ A rendezőpéldány leírása szerint a vásári sokaság egyetlen nagy kört alkotott a forgószínpad szélén, „vele forogva, egymás kezét fogva”, s állandó ritmikus mozgással kísérte a kar énekét, „lomha balra és jobbra hajlással, mintha a saját sírja fölött táncolna.”²¹

Az előadás felidézését, rekonstruálását segíti, hogy mind Németh Antal saját rendezőpéldányában és kísérő tanulmányában, mind az 1938-ban megjelent centenáriumi emlékkönyv szerzője, Szőke Sándor rendkívül részletes és érzékletes leírást készített az előadásról. Ez annak is köszönhető, hogy Németh Antal szorgalmazta az ún. részletes-leíró kritika gyakorlatát, mert úgy vélte, ez a kritikátípus segíti legjobban a kortárs alkotókat, a közönséget és a későbbi hiteles színháztörténet-írást is.²² Németh leírásából megismerjük az előadás színszimbolikáját, technikai megoldásait, mely szerint: „Az egyes képek színeit összehangolták a jelenet hangulatával. Különleges vetítőapparátusok beiktatásával teremtettek vizuális kapcsolatot az egyes színek között: a képek fátyolfüggönyön kavargó álmködökből bontakoztak ki, s tűntek el ismét. (...)”²³ A Londoni színbe olvasztott Temető szín elején a színpad a higanygőz lámpák hatása alatt új szín kezdetét jelezte, „s a sátrak és bódék helyén foszforeszkáló fénylő vonalakkal sírok, kereszték körvonalait” sejtette és állandó forgásban volt.²⁴ Németh hatatosan írta le a táncjelenetet is: „Ennek a rendezésemnek utánozhatatlan hatást biztosított Milloss Aurél koreográfus és táncos közreműködése. (...) Külföldi operák színpadjain a Gyagilev utáni táncrendszerek mozgáseredményeinek felhasználásával forradalmat csinált a hagyományos balett terén. Milloss táncában minden érzelmes hangulati elemet korlátlanul ki tudott fejezni, de összehasonlíthatatlan volt a démonian makabreszk ábrázolásában. (...) Személyesen táncolta a londoni haláltáncjáték Halál-alakját, aki frakkosan, cilinderben jelent meg a vásári sokadalomban.²⁵ Ruhája teljesen fekete volt, fekete trikója fölött fekete köpenyvel. Csak arca fénylett ki a ruhájából.²⁶ Az élet mozgását reflexszerű gépiességgel utánzó magányosok és csoportok, mint valami kísérteties bábjáték alakjai, intésére megdermedtek vagy elhullottak. Amikor félelmetes táncia közben megérintett egy-egy alakot, egy pillanatra elnémult a zene, a halálos csöndben (...) ki-ki a halálba zuhant. A kisleánytól például a Halál vette meg utolsó ibolyacsokrát, három pénzdarab csendült tányérkáján, (...) s máris halott volt. Mind a heten így, miniatűr pantomimikus jelenet keretében lettek a

¹⁹ Milloss Aurél jelenléte a Nemzeti Színház színészei számára is nagy nyereség volt. A Film Színház Muzsika című lap beszámolt arról, hogy Milloss többek között Bajor Gizi színésznőnek is balettekét adott közös munkájuk során. In: S.n. 1988, 15.; Kővágó 1988, 1992.

²⁰ Németh 1967; Koltai 1988, 455. Vö. még Németh, 1937.

²¹ Németh, 1937, 106.

²² N. Mandl 2013b, 177–210.

²³ Németh 1967; Koltai 1988, 457.

²⁴ Németh 1937, 106.

²⁵ Németh 1937, 100–105; Németh 1967; Koltai 1990, 457.

²⁶ Németh 1937, 107.

haláléi. És ekkor fortissimo zenére diadalmi táncot táncol a Halál a szakadatlanul forgó színpadon, (...) míg meg nem pillantja az egyetlen élet, a fátyolba burkolózott Évát, akiről szavai végén éles, fehér fény tépi le az utolsó leplet, hogy ott álljon diadalmas meztelenségében a Halált is legyőző örök Asszony.”^{27, 28}

Ugyanezeket a mozzanatokot – a cigányasszony, a nyegle és a tanuló haláljelene-tét és a fényhatások mellett a zene hangulatfestő szerepét is kiemelve – Szőke Sándor a következőképpen írta le az 1938-as centenáriumi emlékkönyvben: „Mindenkit más-más mozdulattal dermeszt meg a halál, jelleme és tevékenysége szerint. A Cigányas-szornynak a tenyerét mutatja, mintha fölszólítaná, hogy jósoljon neki. A Cigányasszony belenez a tenyérbe s szemét üvegesen emeli föl a Halál arcába. Megindul a korong.” Talányos és bravúros volt a Nyegle és a Tanuló haláljelenetében a könyvszimbólum köré épített koreográfia is: „A Nyegle kínálgatja áruit, egy könyv van a kezében. A Halál odalép s kitépi kezéből a könyvet. A szín baloldalán a tanuló könyvet lapoz. A Halál mellé áll, nézi, majd ő is lapoz. Egy helyen megáll, a nyitott könyvet a Nyegle arca elé tartja, mintha az igazi tudományt mutatná föl neki. A Nyegle meghal. Most újra a tanulóhoz lép. Mint valami félelmetes denevér, úgy röpdös körülötte, hol előtte, hol mögötte kering. A szorongató csöndben nem hallatszik más, csak a lapok harsogá-sa. Megáll mögötte, s egyetlen csapással kiüti kezéből a könyvet. A Tanuló meg-hal(...) A zene idegtépő, egyhangúan vibráló, szinte a Halál sebes kaszálását érzékítő, tremoloszerű akkordjaira, ide-oda szökellve, kitárt karral, repdeső köpennyel táncol tovább a Halál.” Végül ebben a leírásban is kivételes módon sikerült felidézni Éva fényjelenségszerűen feltűnő alakját: „A színpad megindul s átforg(...) a Halál vad győzelmi táncot jár a dermedt testek között. Midőn (...) halvány fehérség villan. A Halál nekitámad. A fehérség azonban egyre erősödik, míg végül Évának, az örök nő-nek, fényárban tündöklő alakja tűnik föl. Most a bástya tetején, egy-egy fejjéppel megvilágítva, láthatóvá válik Ádám és Lucifer. Éva szavai alatt a zene mennyei han-gokká tisztul. A fény most már vakítóvá sugárzik Éva alakján, mely lassan emelkedik fölfelé. A Halál legyőzötten hever a földön.”²⁹

Németh évtizedekkel később is úgy értékelte, hogy a centenáriumi előadás londoni színének színpadi hatása olyan erőteljes volt, hogy új impulzusokat adott számára későbbi rendezései során is. Úgy vélte, Madáchnak a londoni színben sikerült legéle-sebben megmutatnia „az Ádám megpillantotta emberi életprogram színét és visszáját, egy-egy nagy cél megvalósulásának pozitív és negatív képét.” Minden rendezésében fontosnak tartotta felhívni a „nézők figyelmét vizuálisan is a költői szavakon túl a belső fordulatra.”³⁰

A falanszter jelenet színpadtechnikai újításai

A forgószínpad és a vetítés alkalmazása a falanszterben is újszerű megoldásokat ered-ményezett. A négyosztható forgószínpad termei keresztmetszetét adták az elgépiesedett életnek. Az első terembe a tudós laboratóriuma került. „Egyetlen bútora egy különös készülék volt, amelynek sárga fénye a tudós árnyékát természetfölötti nagyságban a

²⁷ Németh 1967; Koltai 1990, 457.

²⁸ A londoni szín fotói, 1937, 146–150.

²⁹ Szőke 1938, 195–197.

³⁰ Gyémánt 2006.

hátsó falra vetítette.”³¹ Az utolsó szegmentum a rapport-terem volt, ahol a fal közepét embernagyságban televíziós készülék homályos üvege foglalta el. Itt is hangsúlyos szerepet kapott a világítás és a fátyolfüggöny. A múzeumi szekrények világítása automatikusan kapcsolódott be és ki, a fényforrás rejtett volt. Amikor a nézőtér elsötétült, a leereszkedő fátyolfüggönyön megindult az álomköd kavargása. A zene ugyancsak fontos szerephez jutott, amikor Szőke Sándort idézve „Az álomzene hajlékony motívumát gépies, rideg akkordok keményítették meg.”³² A „Phalansztert szimbolizáló, gépek életét jellemző” új zenei téma megszólalásával egyidőben az álomkavargást felváltotta a jellegzetes puritán kép: az egyre élesebben kirajzolódó alacsony szürke falak és hatalmas szürke függönyök.³³ Németh rendezésében a tudós alakja egy kor nélküli gépember volt. Ő reprezentálta az új államot. Szőke Sándor leírása alapján: „Emberségéből kiszáritott, kilúgozott ember, ki érzéstelen, egyéniségtelen egyhangúsággal fújja mondókáját. Alig mozog, alig vannak gesztusai (...) Fehér, higiénikus ruhát visel, mely (...) álláig beburkolja.”^{34, 35}

Németh úgy vélte, kora „modern technikai vívmányaival” a megjelenítés új dimenzióit tárhatja fel. Úgy gondolta, a színpad sem vizuálisan, sem akusztikusan nem aknáztá még ki teljesen a szöveget, hiszen számos olyan megoldásra bukkant rendezői törekvései során, amelyek csak film(es) hatású képi eszközökkel realizálhatóak.³⁶ Az előzőek szellemében készült el az 1939-es miseszerű, szertartás jellegű (egy nyitott szárnyas oltár triptichonjának előterében játszódó) rendezés, valamint az 1942-es, vidéki színházak számára készült, emblémaszerűen tömör képekből álló koncepció.³⁷

Felhasznált irodalom

- Földesdy Gabriella 2013. Németh Antal (1903–1968) színháztörténeti öröksége. *Kláriss*. <http://klarisujtag.hu/index.php?oldal=7006>; utolsó [hozzáférés: 2022. március 2.]
- Fuchs Livia (szerk.) 1987. *Külföldi Szemle (Különszám Milloss Aurél tiszteletére)*. Bp., Magyar Táncművészek Szövetsége, 1987. (Kézirat gyanánt.)
- Gyémánt Csilla 2006. Németh Antal „összművészeti” törekvései. Az ember tragédiája szolgáltatásban. <http://madach.hu/old/tanulmanyok/mk48xiii.madachszimp> [utolsó hozzáférés: 2022. március 2.].
- István Mária 1996. *Látványtervezés Németh Antal színpadán*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 45. 48.
- Kerényi Ferenc 2002. Egy lehetetlennek tartott vállalkozás. Fejezetek a Tragédia 119 éves pályafutásának történetéből. https://mno.hu/migr_1834/lehetetlennek-tartott-vallalkozas-810078; [utolsó hozzáférés: 2018. február. 25.]
- Koltai Tamás 1990. *Az ember tragédiája a színpadon*. Bp.: Kelenföld Kiadó.

³¹ Szőke 1938, 199.

³² Szőke 1938, 199.

³³ Németh 1937, 111.

³⁴ Szőke 1938, 199.

³⁵ A falanszter szín fotói, 1937, 151–154.

³⁶ Gyémánt 2006.

³⁷ Németh 1968; Németh 1939; Koltai 1990, 108–127.

- Kövágó Zsuzsa 1988. Milloss Aurél színházi koreográfiái I. *Táncstudományi Tanulmányok*, 117–137.
- Kövágó Zsuzsa 1992. Milloss Aurél színházi koreográfiái II. *Táncstudományi Tanulmányok*, 50–52.
- Lindlar, Heinrich 1961. Milloss táncpoétikája – Pulcinella, Mandarin, Estro Arguto a kölni színházakon. *Deutsche Zeitung* október 2. Elérhető in Fuchs 1987, 34–35.
- Milloss Aurél 1948. Esztétikám alapjai. *Revue de la Danse* 5. szám. Elérhető in Fuchs 1987, 67–68.
- N. Mandl Erika 2012. A fények dramaturgiája. A világítás szerepe Németh Antal „látványszínházában”. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=136010> [Utolsó hozzáférés: 2022. március 2.]
- N. Mandl Erika 2013a. Színház és metapolitika. In Karlovitz János Tibor (szerk.): *Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején*. [k. n.], 241–247. <http://www.irisro.org/tarstud2013aprilis/41NMandlErika.pdf> [utolsó hozzáférés: 2022. március 4.]
- N. Mandl Erika 2013b. *Színház a magyar sajtóban a két világháború között*. Bp.: Argumentum–MTA BTK.
- Németh Antal 1968. Az ember tragédiája színpadon 1933 után. OSZK, Kézirattár. F63/271.
- Németh Antal 1967. Egy emberöltő a tragédia szolgálatában. In: Koltai Tamás (szerk.): *Új színházat!* Bp.: Múzsák, 1988. 454–455.
- Németh Antal 1927. A „tudattalan” szerepe a művészi alkotásban és viszonya a fantáziához. OSZK. Kézirattár. F63/239.
- Németh Antal 1939. Madách: Az ember tragédiája kamaraszínházi stúdióelőadása előtti bevezető. Gépirat. OSZK, Kézirattár. Fond 63/ 273.
- Németh Antal 1937. Madách: Az ember tragédiája – rendezőpéldány. OSZK SZT NSZE 163. 100–111.
- Németh Antal (é. n.). Színpadi beállítás. Kézirat. OSZK, Kézirattár, Fond 63/301.
- Selmeczi Elek 1991. *Németh Antal – a magyar színház enciklopédistája*. Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.
- Szőke Sándor 1938. Az ember tragédiája a századik év műsorán. In *A százéves Nemzeti Színház. Az 1937/38-as centenáris év emlékalbuma*. Bp.: Pallas, 195–201.
- Tageder, Ulrich 1986. Milloss Millossról. *Ballett International*, november. Elérhető in Fuchs 1987, 24.
- Veroli, Patrizia 1996. *Milos: Un maestro della coreografia tra espressionismo e classicità*. Lucca: Libreria Musicale Italiana Editrice.

A felhasznált képek forrásai

- Barok Péterné – Keleti Éva: A falanszter szín fotói. In Madách Imre: Az ember tragédiája előadásának fotói. Nemzeti Színház, 1937. OSZK SZT 1951/17601 KN 151–154. kép.
- Barok Péterné – Keleti Éva: A londoni szín fotói. In Madách Imre: Az ember tragédiája előadásának fotói. Nemzeti Színház, 1937. OSZK SZT 1951/17601 KN 146–150. kép.
- Coro di morti (Roma, 1942) Foto Oscar Sario, Roma. In: Veroli, Patrizia 1996. *Milos: Un maestro della coreografia tra espressionismo e classicità*. Lucca: Libreria Musicale Italiana Editrice. 33. kép.

- Haláltánc, da Fekete Mária (1937) in uno schizzo di Iván Szabó. In: Veroli, Patrizia 1996. Milos: Un maestro della coreografia tra espressionismo e classicità. Lucca: Libreria Musicale Italiana Editrice. 17. kép.
- Il Coro di mortinel 1979, a Roma. Foto Marcos Zimmermann, Roma. In: Veroli, Patrizia 1996. Milos: Un maestro della coreografia tra espressionismo e classicità. Lucca: Libreria Musicale Italiana Editrice. 61. kép.
- Madách Imre: Az ember tragédiája. Tervező: Horváth János–Varga Mátyás. Nemzeti Színház, 1937. In István Mária, 1996. Látványtervezés Németh Antal színpadán. Budapest: Akadémiai Kiadó. 41–42. kép.
- Milos in A Bolond és a Halál (1937) Foto Studio Várkonyi, Bp. In: Veroli, Patrizia 1996. Milos: Un maestro della coreografia tra espressionismo e classicità. Lucca: Libreria Musicale Italiana Editrice. 9. kép.
- Milos in A templomi táncos (1937) Foto Studio Várkonyi, Bp. In: Veroli, Patrizia 1996. Milos: Un maestro della coreografia tra espressionismo e classicità. Lucca: Libreria Musicale Italiana Editrice. 8. kép.
- Milos in Der Wahnsinnige (1928) FM – FCU. In: Veroli, Patrizia 1996. Milos: Un maestro della coreografia tra espressionismo e classicità. Lucca: Libreria Musicale Italiana Editrice. 6. kép.
- S. n. 1988. A 31 éves Millos Aurél 1937-ben balettleckét ad Bajor Gizinek. *Film Színház Muzsika*, 10.15. 15.

Harc az ukróniáért

Alternatív történelmi elbeszélések a kortárs magyar SF-kisprózában

Domokos Áron*

Abstract **Fight for Uchronia. Alternative History Short Stories in Contemporary Hungarian SF.** If history is written by the ‘victors’, are alternative account(s) of history written by ‘the defeated’? If historiography is conceived as the practice of “giving meaning to the meaningless” (Theodor Lessing), are we to assume that ‘alternative historiography’ or alternative accounts of history question the prevailing interpretation of history? Are uchronias (also known as alternative historical narratives, allostories, parahistories, counterfactual histories and historiographic metafiction), especially ‘uchronic fiction’, in fact, only compensatory products of desire-driven thinking? As a matter of fact, it is not only the rather few contemporary Hungarian novels with alternative historical aspirations that are in an unfortunate position but contemporary Hungarian uchronic short stories as well. Of the nearly three hundred short stories submitted in 2014–2018 as candidates for the Péter Zsoldos Award, a national annual prize awarded for the best (published) Hungarian SF novel and short story in 2014–2018, there are only six uchronic pieces. It is with the help of these pieces of short fiction that I outline (1) the relationship between the philosophy of history and uchronia; (2) the (meta)taxonomies of uchronia; (3) the characteristics of those Hungarian short stories of this kind that are related to Hungary.

Keywords Hungarian literature, alternate history, contrafactuals, uchronia, speculative fiction, teaching history

„Istenem, miért is mentem férjhez? Eltűnődött rajta, mi lett volna, ha a véletlenek láncolata úgy hozza magával, hogy nem ezzel, hanem egy másik emberrel akad össze... Lehetett volna a férje szép, elmés, kiváló és vonzó ember is...”

(Gustave Flaubert: Bovaryné)

„Akiben ez {értsd: lehetőségérzet} él... arra gondol: Nos, lehetne bizonyára másképp is. Tehát a lehetőségérzetet olyan képességként határozhatjuk meg, amelynek segítségével elgondolhatunk bármit, ami lehetne is éppen, és nem tartjuk fontosabbnak nála azt, ami éppen van.”

(Robert Musil: A tulajdonságok nélküli ember)

* MATE NI Anyanyelvi és Gyermek kultúra Tanszék
Email: domokos.aron@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0002-7615-3332

„Úgy ítéljük meg... a történelmet, mint egy vonatot, amely kitérő nélkül száguld a síneken és nem képes másfele elkanyarodni, csak gyorsítani, lassítani vagy megállni. Ez azonban nem igaz, a történelem hemzseg a kitérőktől és csak mi vagyunk vakok. (...) A mi bajunk, mert az elmúlt kitérők ismerete növeli annak a valószínűségét, hogy az elkövetkezőknél jó irányba fordulunk”

(František Novotný, idézi Gilk)

Bevezető

A történelem zsákmány, vagyis az értelmezők különféle történelem-konstrukciói közötti ádáz küzdelem tárgya (Miklós 2011, 249). Ennek folyományaként – olybá tűnik nekem – az ukróniáért/a „mi lett volna, ha”-féle kontrafaktuális, alternatív történelemért is többfrontos harcok folynak. Csatároznak egymással itt az ukrónia művelői az ukrónia értelmezőivel, a „Történész” a „Művésszel”, a „Történész” (Rodiek 1992; Deluermoz és Singaravélou 2019) az „Irodalmárral” és a „Történelemfilozófussal”,¹ az irodalmárok egymással; a konzervatív történelemfelfogás (Fergusson 1999) a baloldallal (Holm 2008), a posztmodern történelemkép hívei mindkettőjükkel, a libertárius (bővebben: Schneider-Mayerson 2009) mindenki mással. A téma angol nyelvű recepciója (Hellekson 2001) a német ajkúval (Singles 2013) vagy a franciával és a nem latin nyelvűekkel; az Európa-, Észak-Amerika- („nyugat”)központú megközelítések bármilyen más központúval (gondoljunk Kim Stanley Robinsón Kínai Birodalmára²); és természetesen maguk a nemzetek (az alternatív történelmek legfőbb ágensei) is versengenek egymással.³ Az épp uralmon lévő koncepciók az abból kizárt csoportok nézeteivel, a „győztesek” a

¹ „A kutya ugat, a karaván halad” – hangsúlyozta egykor történelemelméleti szemináriumain Bende Gyula történész utalva a filozófia dilemmái és a történettudomány elbeszélői kényszere közötti feszültségre (Farkas Henrik személyes közlése).

² Kim Stanley Robinsón 2002-es *A Rizs és a só évei* című regényének alternatív történelme szerint a pestis még a 14. században kipszítja egész Európát, és ezután egy iszlám-konfucianus világon belül bontakoznak ki a „világtörténelmi” események egészen a 21. századig nyúlva. A történelemtudomány oldaláról e kérdéshez Philip Tetlock és szerkesztőtársai *Unmaking the West. „What if?” Scenarios That Rewrite World History* című könyvét (Tetlock, Lebow és Parker 2006) érdemes elővenni.

³ Josef Nesvadba *Peklo Beneš* c. 2002-es művében Csehszlovákiát például nem szállják meg a németek, így az demokratikus mintaállammá fejlődik. Maciej Parowski 2009-ben írott forgatókönyvében (A vihar) a Lengyelország elleni invázió hiúsul meg az időjárási viszonyok miatt, Hitlert pedig végül bebörtönözik Szent Ilona szigetén. Lucio Ceva *Az ász mindent visz* c. 1973-as könyvében arról ír, hogy ha Mussolini nem követte volna Hitlert szolgáiban a háborúba, a fasizmus máshogyan maradt volna fenn (a fentieket lásd az *uchronia.net* adattárában). Kárpáti Frigyes György: *Hívatlan látogatójában* (2017), mivel Horthy más politikai és hadműveleti döntéseket hoz, a német megszállást sikerül megakadályozni. A vágyteljesítő szcenáriók minden nemzet alternatív történetei között ott vannak, így pl. egyes japán háborús filmek (*Men of the Yamato*, 2005) és mangák (*Zipang*, c. sorozat 2000–2009 között) között is. A fenti műveket idéző Guido Schenkel, a téma egyik szakértője úgy látja, hogy a német vagy osztrák alternatív történetek egy része a pozitív nemzeti identitás jegyében íródott, míg az újabb amerikai és brit művekben már egyre erősebb az önvizsgálat és önkritika attitűdje is (Schenkel 2012, 182–183).

„vesztesekkel” (már, ha akad még hírmondójuk). Eközben nemcsak a nemek,⁴ de a raszszok mentén is zajlik a harc;⁵ Mark C. Jerng szerint egyenesen az alternatív történetek alternatívájára van szükség, mert a faji egyenlőtlenségeket még az ukrónia zsánere is fenntartja (Jerng 2018). Mivel minden ukrónia – akárcsak a hagyományos történelmi regények – mögött reflektálatlanul vagy reflektáltan valamilyen történelemkép rejlik, így az ukrónia meghatározásához először a történelem fogalmának konceptualizálására (Singles 2013, 6) van szükség.

Jelen tanulmány célja, hogy (1) az ukróniáról szóló diskurzusoknak történelemfilozófiai keretet adjon, vállalva a néminemű egyszerűsítés vádját; (2) az ukróniát mint irodalmi fikciót elválassza az SF-fel összekapcsolt ukróniáktól; (3) hogy eme elválasztás alapján az 2014–2018 között megjelent magyarnyelvű, Zsoldos Péter-díjra⁶ jelölt kispriódákat (281 mű) megvizsgálja, s főbb jellemzőiket megállapítsa.

Történelem helyett történetek

Megközelítésünk szerint, ha a „nyugati” történelem-modelleket egy koordináta-rendszerben kéne elhelyeznünk, akkor az egyik tengely a (teológiából, majd a) spekulatív filozófiából kinőtt, a világtörténelmet mint apriori konstrukciót tételező felfogás lehetne, melynek alanya az emberi nem. A történelem, eme történetfilozófiai totalitászemlélet alapján, céllal bír, s így megismerhető, azaz az emberi értelem számára hozzáférhető lineáris-kronologikus folyamatsor, mely ráadásul az emberi szabadság kibontakozásának, a haladásnak, fejlődésnek a terepuma is egyben. A másik tengely az entrópiáé, mely modell sem célt, sem értelmet nem (elő)feltételez a történelemmel kapcsolatban, s azt szubsztancia nélküli kontinuumnak látja. „A világot – írja az alternatív történelemről is értekező konzervatív történész – nem isteni rend kormányozza, sem az Ész, az osztályok harca vagy valamely más determinisztikus »törvény«. Csak annyit állapíthatunk meg biztosan, hogy az entrópia egyre növekvő rendezetlensége alá van vetve” (Fergusson 1999, 89). A történész ebbe az értelem nélküiségbe visz értelmet

⁴ „Mert képzeljék csak el – szólít fel Woolf –, mi lett volna, ha a férfiak kizárólag úgy jelenhetnek meg az irodalomban, mint a nők szerelmesei, úgy pedig soha, mint más férfiak barátai, katonák, gondolkodók és ábrándkergetők; [...] az irodalom [...] elképesztően szegény lenne, mint ahogy az irodalom valóban mérhetetlenül szegény, hála a sok csukott ajtónak, mellyel kizárták belőle a nőket” (Woolf 1986, 148).

⁵ A csaták (látens kapcsolódással a fenti küzdelmek valamelyikéhez) alacsonyabb szinten is érzékelhetők, például a tipologizálás területén: az ukrónia/alternatív történelem a science fiction egyik alága-e – kérdezik sokan – vagy az ukrónia egy tágabb kategória? A történésznek kell örködnie felette vagy az irodalmárnak? Mi a különbség a történelmi fikció és az alternatív történelmi fikció között? Hány fajtája van? Hová sorolható például egy könyvtárban vagy egy könyvesboltban? Winthrop-Young (2009, 104) arról számol be egy tanulmányában, hogy az általa vásárolt alternatív történelmi regények a boltban öt különböző szekcióban voltak megtalálhatók: a „misztérium”, a „fikció”, a „sci-fi”, a „szépirodalom” gúli után az ötödik művet a „kiárúsítás” dobozában lelte fel.

⁶ Jelen sorok írója 2014 és 2018 között abban a megtiszteltetésben részesült, hogy a Zsoldos Péter-díj egyik zsűritagja lehetett. A hazai spekulatív fikció nagymesteréről, Zsoldos Péterről (1930–1997) elnevezett, 1998-ban alapított díjra elbeszélésekkel, kisregényekkel és regényekkel lehetett ebben a periódusban pályázni. E tanulmány kizárólag az ezen időszakban megjelent elbeszélésekre koncentrál, nem foglalkozik az ukróniák egyéb mediális formáival, s csak illusztrációként utal esetenként egyéb szövegekre. A szerzőről és a pályázatról lásd bővebben itt: <https://zsoldos-peter.hu/> és itt: <https://zsoldosdij.avana.hu/>.

azzal, hogy az események káoszából egyes elemeket kiemel, tényként kezel, összeköt, s különböző „modelleket épít” belőlük (Dudlák 2019, 468).

A két tengely között navigáló koncepciók a történész szerepével/feladatával és az időfolyam „logikájával”, alakíthatóságával összefüggésben is eltérő álláspontokat alakítanak ki: 1. a determinisztikus személet szerint, még ha a történelem egyes eseményei másként alakulhatnak is, a társadalom alapstruktúráinak, törvényeinek köszönhetően a történelem általános iránya ugyanaz marad – hívó szava a szükségszerűség.⁷ (Létezhet gazdasági/társadalomszervezési-, esztétikai/kulturális-, technikai/tudományos determináció⁸ stb.) 2. Az indeterminisztikus koncepció állítása szerint a politikai, gazdasági struktúrák nem korlátozzák az egyén szabad cselekvését (elsősorban a Nagy Emberekét, a Történelmi Személyiségeket) és nem törlik el a véletlenek, esetlegességek jelentőségét sem – hívó szava a szükségszerűtlenség. 3. A determinizmus és indeterminizmus „összebékítésén” igyekvő elképzelések a nagyobb folyamatok, strukturális tényezők és az emberi cselekedetek dinamikus, dialektikus kölcsönhatását hangsúlyozzák. Van, aki ezt „relatív determinizmusnak” nevezi (Holm 2008, 14 és 85); s jellegzetes képviselőjének számít a sokszor félreértett Marx.⁹

A történetírás – a történetfilozófia kérdéseket hátrahagyva – számos modellt kialakított a XX. században a „kirekesztettek történelméről”, az Annales-iskolán át a mikro-történelemig. A nem-kronologikus, multikauzális modelleken át a nyelvi közvetítettséget hangsúlyozó posztmodern történetírásig, és a posztmodern utáni elméletekig (Simon 2013, 170). Elemzéseik során nemcsak arról kell döntenünk, hogy mi legyen vizsgálatuk végső értelmezési kerete (nemzetek/államok viszonyai, társadalomszervezési/világrendszeren belüli viszonyok, vagy regionális/földrészek államsopporti viszo-

⁷ Molnár (2011, 167–169) – a filozófia történeti szociológiájának összefüggésében – különbséget tesz valamely korszak ábrázolásánál a történeti hűség és (történeti-)szociológiai hűség sztenderdje között, Arisztotelésznek a történetírói és a költői ábrázolás feladata közötti, *Poétikabeli* (1452b1–18) megkülönböztetése nyomán. A történeti-szociológiai hűség azt jelenti, hogy az ábrázolt jelenség vagy esemény ugyan nem biztos, hogy fennállt, illetve megtörtént, de lehetséges volt/lett volna, mert összhangban állt adott történelmi hely és idő társadalmi normáival, szokásaival stb.. A determinisztikus történetfilozófiai megközelítés annyiban lép túl ezen a történeti szociológiai megközelítésen, hogy a korhoz kötött norma- és szokásrendszerek kialakulását magát is történelmi-társadalmi törvények által determinálnak, vagyis okságilag csak közvetítő láncszemek tekintik. A logika azonban itt is ugyanaz, mint már Arisztotelésznél: a valóságostól a lehetséges feltárasán át juthatunk el az általánosig és szükségszerűig.

⁸ Íme csak néhány kérdés a technológiai determinizmushoz egy hetvenes évekbeli rádiós művelődéstörténeti játékból: Mi lett volna, ha elterjed az ókorban a gőzgép? Mi lett volna, ha sikerül az alkimistáknak aranyat csinálni? Mi lett volna, ha Roger Bacon nem találja fel a szemüveget? Mi lett volna, ha Jedlik Ányos német gyáros lett volna? Mi lett volna, ha Kliegl József megvalósíthatja találmányát? (Erdei Grünwald 1983). De akadnak intézményi-jogalkotási felvetések, kulturális-esztétikai (Mi lett volna – kérdezi Irvin Yalom (2012) –, ha Nietzsche Freudhoz kerül analízisbe, még mielőtt Freud a saját elméletét megalkotta? vagy: Mi lett volna, ha elmarad a reformáció?), mint ahogy teológiai is: Mi lett volna, ha a világot Isten tökéletesnek, befejezettnek és lezártnak teremt?

⁹ „Az emberek maguk csinálják a történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készentalált, adott és örökölt körülmények között csinálják” – írja Karl Marx (1960, 11) a Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájában, s e mondatban a történelem alakíthatóságának gondolata, a szabadság és a szabadságot korlátozó szükségszerűség gondolata egyaránt benne van.

nyai; Böröcz 2018, 22); hanem arról is, mit jelent számukra a valóság megragadhatósága, a nyelvi közvetítettség, vagy akár az „esemény”, a „véletlen”, az „ok-okozatiság” és a „szükségszerűség” fogalma.

„Hús csend honol – írja Miklós Tamás – a történelemfilozófia egykori háza táján, csak a filozófiai, történeti szótárírók finom tolla perceg... Az idő helyébe idők, az egyseges történelem helyébe történetek léptek...” (Miklós i. m., 318).

Ukronográfia

Az ukrónia kifejezés, és más, különböző gondolkodási irányzatokban szereplő elnevezései – alternatív történelem, parahistória, allohistória, virtuális történelem, kontrafaktuális történelem, histográfiai metafikció, mágikus historizmus vagy „poétikus történetírás” (Czeplédi 2013, 19 és 2021, 16) – egyaránt, a „mi lett volna, ha?”-gondolatkísérletre épülő, a jelen társadalmi-politikai problémáira reagáló (Suvin 1983), szórakoztató és edukációs szándékú történelmi narratívumokat jelölik.¹⁰ Az „ukronográfia” (Trencsényi 2007, 38) pedig a vele való értelmezői munkálkodást. Tanulmányomban azért döntöttem végül az ’ukrónia’ (’nem-idő’, ’semmikor-idő’) kifejezés használata mellett, mert az ’u-topia’ (a ’nem-hely’ jelentésében) fogalmát is mozgósítja minden egyes alkalommal. Elágazásai, kötődései más műfajokhoz számosak: az utazási-kalandtörténetek, elveszett sziget történetek, disztópiák, utópiák, szatirikus jövőképek mellett, legszorosabb rokona a történelmi regény.

Az ukrónia tehát a történelemfilozófia és a történettudomány alapvető dilemmáit örökölve a történelem (nyelvi) magalkotottságára hívja fel a figyelmet. Fő filozófia kérdései az időre, a determinizmusra, az ok-okozatiságra irányulnak (Hellekson 2001, 10). „Az ukrónia – mondja Angenot – nem is annyira a valós történelem elutasítása, inkább annak elkerülhetetlen törvényszerűségeinek felismertetése; az események megváltoztatásaival a szerző egy új történelmet hoz a világra, ám ez továbbra is ugyanazokat a racionális determinizmusokat és véletleneket tartalmazza, mint az empirikus történelem” (idézi Angenot-t Csicsery-Rónay 2013, 105).

¹⁰ Íme néhány izgalmas alapkérdés az ukróniák hagyományából: Mi lett volna, ha Nagy Sándor hadba lép Róma ellen? (Titus Livius történetíró töprengése). Mi lett volna, ha Kleopátra orra rövidebb valamivel? (*Pascal* gondolata). Mi lett volna, ha elmarad a tatárjárás? Mi lett volna, ha Napóleon győz Waterloonál? (Geoffroy-Château (1803–1858) pamfletjének alapötlete). Mi lett volna, ha nem a kereszténység, hanem a manicheizmus terjedt volna el Európában? (Philip K. Dick egy meg nem írt ötlete). Mi lett volna, ha az európaiak nem „fedezik föl” Amerikát? Mi lett volna, ha Luther Márton kiegyezik Rómával? Mi lett volna, ha az Oszmán Birodalmat nem sikerült volna kiverni Magyarországról? Mi lett volna, ha a 48-as szabadságharc másképp alakul? Mi lett volna, ha az amerikai polgárháborúban a déliek győznek? Mi lett volna, ha az I. Világháborút (Nagy Háborút) a központi hatalmak nyerik meg? Mi lett volna, ha nincs Trianon? (Erről is szól a Cserna Szabó András és Fehér Renátó által szerkesztett *Nézzünk bizakodva a múltba – alternatív Trianon* című antológia novellái; Cserna-Szabó és Fehér 2020). Mi lett volna, ha a különböző népesoportoknak más földrészen, területen és geopolitikai helyzetben kellett volna élniük? (*Civilizáció* c. stratégiai játék). Mi lett volna, ha a Szovjetunió az űrversenyben mindvégig megőrizte volna elsőbbségét? (*A For All Mankind* c. sorozat alapötlete).

Az irodalmi ukrónia és az SF-tematikájú ukrónia

Értelmezésben az irodalmi (narratív fikciós) ukróniák nem az SF főzsánere alá tartoznak, hanem leginkább a történelmi regények alá¹¹. Annak egy speciális csoportját alkotják, de tematikus kapcsolódással SF-é válhatnak (ukronikus SF-é). A besorolás területén nagy a vita: ifj. Csicsery-Rónay is látja, hogy az ukrónia a SF-ek „jövő történetei” közé nehezebben illeszthető be (i. m., 102), Rodiek szinte már becsmérően tolja arrébb a SF-jellegű műveket, mert azok a realitástól annyira eltérnek (Rodiek i.m.), csakúgy, mint Evans, aki ellenszenvvel figyeli az időutazós alternatív történetek történelmietlen és lehetetlen cselekményeit (Evans 2013, 11). Saját felfogásomban az ukróniák összetevői, jellemzői az alábbiak:

1. *Az ismert történelemhez képest egy alternatív idővonal mentén felépített alternatív történelmi világ*,¹² mely idővonal – legalább jelzés szintjén – a szerző jelenéig ér (vagy azon is túlmozog, és akár egy távoli jövőt is megmutat). A szerző és kortárs olvasóinak jelene, ill. a hipotetikus idővonal jelene közötti kapcsolódási, megfelelési pontok kulcsfontosságúak: ez határozhatja meg, hogy alternatív történelemmel vagy esetleg alternatív univerzummal van dolgunk. A világépítés lehet Jemisin nyomán:
 - a. felszíni: enigmatikus, fragmentált
 - b. közepesen részletes
 - c. a lehető legrészletesebb (a társadalom alrendszerének sokaságát vázolja)
2. *A divergencia-pont* (más elnevezéssel neuralgikus pont, H. Nagy 2011) *jelzése*, mely időponttól szétválik az ismert történelmi idővonal egy alternatív idővonalra.¹³ Egyes művekben nem lehet egyértelműen kijelölni vagy megnevezni ezt a mozzanatot, időpontot. Ezeket nevezhetjük „elmosódott divergencia-pontoknak”.¹⁴

¹¹ A besorolási vita nehézségeivel mindenki tisztában van: pl. „Másképp viszonyul a történelemhez a tudományos fantasztikum azon alfája, melyet alternatív történelmi regénynek... neveznek... a történelmi regényekhez hasonlítanak leginkább...” (Klapcsik 2005, 17)

¹² Schneider-Mayerson úgy látja, hogy az „igazi alternatív történetek cselekménye egy eltérített múltbeli történés következményeit mutatja be... ennek a zsánernak a célja egy olyan univerzum megteremtése, mely olyan plauzibilis, hogy akár ma is létezhetne”. (Schneider-Meyerson 2009, 65). A hazai SF elismert szakértője szerint három feltétel megléte szükséges egy „hatásos történelmi meséhez”: 1. eltérés a valódi történelmi tényektől; 2. eme eltérés részletes kidolgozása; 3. ügyes reflektálás a korunkra (Kánai 2017).

¹³ Tom Shippey szerint az igaz divergencia-pontnak négy kritériuma van: (1) a hihetőség, (2) a pontos behatárolás, (3) a kicsiség és (4) a radikális következmények (idézi Morse 2017, 17).

¹⁴ Érdekes itt hosszabban idézni Bibó Istvánnak egy ritkábban hivatkozott passzusát: –, az első világháború utáni rendezés ...egyike volt a történelem ama nagy folyékony pillanatainak, melyek az egy helyben álló vagy egy irányban haladó korszakokat hirtelen fordulathoz juttatják, és a további fejleményeket hosszabb időre újból determinálják, egyirányúvá teszik. Ezek azok a pillanatok, amikor aránylag nem sok vagy semmi sem szükségeszerű, amikor minden s mindennek az ellenkezője is lehetségesnek látszik. Az ilyen pillanatokra nézve érdemes a »mi lett volna, ha« egyébként nem túl tudományos kérdését feltenni: nem azért, mintha az elmulasztott alkalmakhoz s a történelem süllyesztőjében eltűnt megoldásokhoz vissza lehetne térni, hanem azért, mert ezeknek az elemzésével közelebb kerülhetünk a történelem műhelyében egyidejűleg működő tényezők együtthatásához.” Bibó 1990b, 332. Az I. világháború utáni területelosztás megváltoztatásáról szóló eszmefuttatása pedig így hangzik: „Tegyük fel tehát a kérdést, vajon mi lett volna, ha az

3. *Ukrónia az ukróniában*: a narrációban *mise en abyme*-szerűen (Bene 2013, 202) egy másik idővonal (rendszerint az ismert történelem vagy ahhoz hasonló) narratívájának felmutatása. Már a műfajt megalapozó művekben (Geoffrey-Château) is jelen volt: általában eltérő narrációjú-fokalizációjú szöveg: levél, napló, fiktív szöveg, mottó, lexikoncikk stb. formában vezetik be, de lehet egy karakter felvetése is. Általában a jelzésérték is elég. (Ez olyan narratív elem, mint a klasszikus haikuban az évszakszó.)

Ha az 1-es teljesül, de a 2-es, 3-as nem, akkor még ukróniáról van szó, ha az 1-esnél az időfaktor eltérő (pl. pár óra, nap, hét zajlik le), akkor szerényebben „ukronikus” lehet csak a szöveg.

Az SF-elemekkel összekapcsolt ukrónia „összetevői”: (1+2+3)

4. Valamilyen *SF-tematika hozzákapcsolása, integrálása*. A divergencia-pont fantasztikus eltérítésének ill. az alternatív idővonalú alternatív világnak „tudományos, áltudományos” vagy természetfeletti magyarázata. Ez lehet:
- időutazás
 - a párhuzamos világok elmélete
 - virtuális valóság
 - módosult tudatállapot (szigorúan ez nem sci-fi)
 - csoda, varázslat, természetfeletti esemény
 - abszurd, szürreális eltérítés
5. Technológiai defamiliarizálás: az idővonalba illesztett, a saját korától eltérő technológia szerepeltetése (ez tekinthető a Kondratyev-ciklusokba való beavatkozásnak is): az egész steampunk-család ide sorolható (Baka 2020)

Az ukróniák kínai enciklopédiája

Az ukrónia-típusok ill. a múltidővel játszó narratívák között időről-időre rendet próbálnak rakni a kutatók¹⁵, s igyekezeteik eredményei olykor Borges Kínai-enciklopédiájára hasonlítanak. Nem véletlen, hiszen a tematikus műfajok igen gyakran keverednek egymással: ukróniát is lehet írni kémregényként, krimiként, misztikus történetként, fiktív önéletrajzként vagy történelmi regényként (Schneider-Mayerson 2009, 71). A zsáner

első világháború után Wilson győzi energiával, esetleg reális politikai kooperációba tud lépni az új szovjethatalommal, és keresztül tudja vinni az önrendelkezési elv komolyan következetes alkalmazását? A bécsi kongresszus egyik szemtanúja írja, hogy »Itt egyedül Talleyrand beszél az értelem nyelvén, s az evangélium attól, hogy az ördög prédikálja, még nem szűnik meg evangélium lenni«. Vajon mi lett volna, ha 1919-ben komolyan veszik az önrendelkezési elvnek és az annexió és reparáció nélküli békének azt az evangéliumát, amit a szovjet »ördög« prédikált?... Mindennek eredményeképpen elmaradt volna, vagy sokkal enyhébb formájában jelentkezett volna a nagy német hisztéria, a kis magyar hisztéria és az egyéb nagy és kis nemzeti megalomániák...» (Bibó, 1990b, 332).

¹⁵ „Amikor először vágtam bele, hogy e jelenségről beszéljek, meglepődve tapasztaltam, hogy e kifejezés (alternatív történet) milyen sokféle munkához kapcsolódik... vannak történetek, melyek egyszerűen csak fikciók vagy akár nyílt hazugságok, vannak „titkos” történetek, melyek a „hivatalos” történetek mögötti privát, rejtett mozgásokat mondják el, vannak „ellentörténetek”, melyek a mainstream-től eltérő nézőpontból íródtak, és vannak olyan imaginárius elbeszélések... (utópiák disztópiák), melyek kívánatos eseményeket írnak... (Gallagher, 2018, 2)

egyszempontú kategorizációja soha nem segít az elemzésben.¹⁶ Alap-megkülönböztetésként kézenfekvőnek látszik az *'egyéni/személyes ukrónia'* (az individuális alternatív sorsnarratíva, lásd a mottót a Bovaryné-ből¹⁷) és a *'közösségi ukrónia'* (alternatív közösségi-történelmi narratíva), ill. a *'fikciós ukrónia'* és a *'nem-fikciós ukrónia'* szétválasztása. A Deluermoz-Singaravélou szerzőpáros ezeket 'irodalmi ukróniának' (az angolban: 'alternate history') és 'alternatív történelemnek' (angolul alternative history) nevezi, s a paratextuális jeleket és a szerzői intenciót javasolják az azonosításukhoz (2012, 12). A mimézis-defamiliarizálás foka mentén *realisztikus* (realisztikus historikus alternatív történelem; Baka 16; kontrafaktuális realizmus, Holm 2008, 24) és *fantasztikus* ukróniáról is szoktak beszélni (történeti steampunk és fantasy steampunk; Gyuris 36). De hasznos elválasztás a jelenhez való viszony alapján az *affirmatív ukrónia* és a *revizionista ukrónia* (Butter 2009, 68), ill. a szövegbeli történelem temporalitása alapján a történelmet felgyorsító *tychycronia* és azt lelassító *bradychronia* párosa (Winthrop-Young 886) is. Szintén izgalmas Dahlberg okság megkülönböztetése: úgy látja az alternatív történetek eltérülései mögött vagy *párhuzamos kauzalitás* rejlik (azaz sokféle ok vezethet el egy esemény radikális megváltozásához) vagy az ún. *tűzszikra kauzalitás* (amikor egy gyújtópont az okozója a változásoknak, idézi Holm i. m., 10–11) A társadalomszervezési modell alapján a *baloldali* ukróniák mellett megjelölhetjük a *konzervatív* és a *liberális* (esetleg *libertárius*) ukróniákat. Ezek leginkább azt az elképzelést próbálják terjeszteni, mely szerint a kapitalizmus az egyetlen életképes társadalmi forma, s az egyetlen lehetőségünk a továbbiakban.

Alternatív Magyarország

A most bemutatandó elbeszélések tárgyalásához egyfajta eredetpontként egy kevésbé ismert magyar ukronikus novellára hívnám fel a figyelmet. A magyar ukronikus novellák előképének tekintem Herczeg Ferenc (1863-1954) *Szíriusz* c. elbeszélését 1890-ből. Bár az időutazás gondolatával eljátszó elbeszélést a recepció nem sorolja a sci-fik közé, mert a végén minden cselekmény álomként lepleződik le (Sárdi), a benne felbukkanó időutazással kapcsolatos, mára toposszá váló ötletek figyelemre méltóak. A történet szerint a nemesi származású főhős, Tibor Ákos vállalkozik rá, hogy kipróbálja egy „örült” tudós rakéta-találmányát, mely visszavinné őt a XVIII. századba. A felkészülés alatt ukronikus gondolatok merülnek fel bennük: „Őrizkedjék – szól az utazóhoz a tudós –

¹⁶ Akad, aki kevésbé esszencialistán, inkább fenomenológiailag-történetíróilag közelít a kérdéshez. Izgalmas listát állított össze Dale Cozort. Szerinte gyakran megessnek az alternatív történelemben az alábbi fordulatok: - először is minden „mi lett volna” eseménysornak lesznek árnyoldalai; - a köztársaságok előbb-utóbb birodalommal alakulnak, s ezeket oligarchikus dinasztiák irányítják; - a birodalmak mindig elkényelmesednek és megbuknak. - Bármilyen technológiai újítást előbb-utóbb hadászati célokra használnak fel (ill. ha egy hatalom kezébe technikai újítás kerül, a szomszédjai ellen fogja használni); - a gazdasági verseny mindig háborúhoz vezet; - vannak időszakok, melyek tendenciái szinte csak egy irányba vezethetnek; - a nagy demográfiai változásoknak (éhínségek, járványok) erőteljesebb a hatásuk, mint a háborúknak; melyek a demográfiai változások következményei; stb. (Cozort 2016)

¹⁷ Az „egyéni/személyes ukrónia” alakításakor (ami nappali ábrándozásként a gondolkodás egy fajtája) sem lehet akármilyen idővonalat felépíteni: az ábrándozó már kialakult személyiségstruktúrája, alkata ugyanolyan kényszerűséggel hat az alternatív világára, akár a „közösségi ukróniánál” az ún. társadalmi folyamatok és struktúrák az alternatív történelemre.

hogyan változtasson az elmúlt század eseményein. Nem tudom ugyan, mi történik ez esetben, de sejtem, hogy a logikájából kiforgatott világ szétmorzsolná önt” (Herczeg 21.) Kicsit később még nagyobb lendületet kap a szöveg; mivel a hős a XVIII. századdal igen elégedetlen, így morfondíroz egy szereplő előtt: „Hanem, így a ti századotok egy fabatkát sem ér... Át kell alaposan alakítani... a Brockhaus lexikonon (kell ide), abban benne van minden a világon. Onnan kiollózzuk a vasutat, a gőzhajót, a telegráfot, az országgyűlést és az egész haladást. A hadseregnek adunk hátultöltőt és ucháciust (acélágyút), aztán visszahódítjuk Sziléziát és az egész világot” (Herczeg 1989, 40).

A 2014–2018 között megjelent Zsoldos Péter-díjra jelölt 281 elbeszélés közül,¹⁸ a fenti kritériumokat alkalmazva végül, 7 szöveget azonosítottam ukrónikus SF-ként.

A kortárs magyar ukrónikus SF-elbeszélésekről

(*Felforrósodó hidegháború*) Schneider-Mayerson szerint a kortárs alternatív történetek a legkülönfélébb fantáziadús témákkal képesek foglalkozni, ám a hidegháborút (68) feltűnően kerülik. A nem pályázatra készült, Zsoldos Péter-díjon is induló novellák közül Nagy Judit Áfonya (1985) szövege (álneven Kostova) a kevés kivételek egyikének számít. Kostova mintha a *Marsit*, a *Gravitációt* és a James Bond-filmek hidegháborús gyanakvását gyúrta volna egybe egy hideglelés, naplóformában rögzített alternatív történelmi, fikciós drámában. A történelemre birodalmak birkózásaként tekintő, magyar vonatkozások nélküli szövegben az orosz és amerikai űrhajóspáros útja a Voszhod-program és Szojuz-program után, a nagyhatalmi versengés csúcán 1972 végén veszi kezdetét. Az orosz pilótánő bejegyzései lassan, csepegtetve, fragmentáltan mutatják meg a földi, egyre forrósodó konfliktusok (1973-ban az oroszok pl. bevonulnak Kubába és fegyveresen kikényszerítik Floridát az USA-tól, a divergencia-pont ettől függetlenül nem egzakt) űrbeli hatását: pl. az amerikai pilóta paranoiássá válását, de a saját élettörténetét is. A Marsot a hősnő végül egyedül éri el, amerikai társát egy balesetben elveszítve, kevés reménnyel a túlélésre, bűneit megbánva.

(*Milyen csodálatos is magyarnak lenni*) Dragon György (1966–2015) *Novella* című szarkasztikus novellája (Dragon) Philip K. Dick *Ember a fellegvárban* elbeszélésének narratív technikáját alkalmazza: egy alternatív történelmi világban feltűnik egy fikciós mű, mely a szerző valóságát mutatja be (*mise en abyme*-stratégia). A 2007-es alternatív idősíkban Magyarország egy jól szervezett, gazdag imperialista világhatalom. Minden csatáját, minden háborúját megnyerte (a világháború is más erők mentén alakult ki: a német–skót–frank vonallal szemben a magyar–inka–aszték vonal nyert, az USA nem is létezik, a Kommanco Köztársaság viszont igen), és nemcsak Dél-Amerika magyar gyarmat, de Gibraltár is, sőt München és London is... Az oktatási rendszer (csakúgy, mint űrkutatási tevékenység) kiváló, test-/egészség- és mozgásközpontú, de a kognitív képességeket sem hanyagolja el; a munkamegosztás pedig ideális (egy családban csak egy fő dolgozhat). Az ország mentális állapotát fejezi ki a naponta ismételtetett büszke mantra: „Milyen csodálatos is magyarnak lenni”. A párhuzamos világ divergencia-pontja (H. Nagy Péter kifejezésével „neuralgikus pontja”) az 1514-es „parasztfelkelésnek titulált forradalom”, mely során Dózsa Györgyből I. György válik, a legnagyobb magyar király. Az elbeszélés SF-vonatkozása, amellyel, hogy SF-ként pozícionálták és az űrkutatást is tematizálják benne, csekély.

¹⁸ Az elbeszélések egyéb, társadalomfilozófiai vonatkozásairól lásd: Domokos 2020.

(*Ráncatlanul*) Márki István (1965) Nikola Tesla zsenijének segítségével a század-első egy eseményébe nyúl bele, melynek következtében csak egyetlen, győzedelmes Nagy Háború jön, s így természetesen elmarad a II. világháború, nincs holokauszt, nincs szovjet megszállás, sem 1956, sem rendszerváltás (Márki). A történelem Magyarország számára traumák nélküli, ráncatlan, sima diadalút. A novella egyik szereplője arról számol be, hogy miként került az 1900-as évekből 1955-be, s hogy időutazása miként „torzította el” (!) az 1900-as és a korábbi (!) éveket is: az 1898-as amerikai-spanyol háborút divergencia-pontként például úgy módosította, hogy az amerikaiak veszítettek, akik így végleg elestek a későbbi politikai tényezővé válástól. A Nagy Háború bekövetkezett ugyan, de emiatt egészen más kimenetellel: a Monarchia felvirágzott a Német Birodalom árnyékából is lassan kilépve, a német nyelv világnyelvvé vált (az USA és Franciaország német protekturátussá lett, a második hivatalos nyelve a német), Berlin lett a világ központja, az Egyesült Királyság elemeire hullott, Oroszországban levették a forradalmat, a magyarok pedig végül a Magyar Királyságon belül éldegéltek. Mivel minden a múltban előidézett változás, az alternatív történelem megvalósítása a jelen történetisége miatt a benne élő számára 'A Történelem'-ként lép fel, így ezek a „változások” a novella jelenében élő főszereplője számára magától értetődők (nem is érti pl. hogy Amerika hogyan lehetne hatalmi tényező). A revizionista-felvilágosult monarchista ábránd még sok érdekes (technológiai) eltéréssel eljátszik, annyival, hogy akár egy nagyobb terjedelmű műre is igényt tarthatna.

(*Megölni Hitlert*) A Magyarországon kultikusnak számító, közel félszáz álnéven több mint 700 könyvet publikáló, magát szinte minden populáris zsánerekben kipróbáló, minden aktuális világ- és nemzeti problémáról író Nemere István (1944) érdekes módon (tudtommal) alig foglalkozott az ukrónia műfajával. Történelmi regényei és történelmi tankönyvei ill. ismeretterjesztő könyvei (*Az út Trianonig – Vérvonalak a Kárpát-medencében* 2006; *133 véres nap – A Magyar Tanácsköztársaság rémtettei, 1919.* 2007; *Trianontól a rendszerváltásig*, Tankönyv, 2008; *Magyar Tanácsok tüzeiben, 2021*) jelen vannak a boltokban, de ukróniája egy szál sincs. Akár egy összetett társadalomtörténeti tanulmányra is érdemes lenne a „Miért nem írt Nemere István alternatív történelmi regényt?” kérdése. (S ez a kérdés a miért van viszonylag kevés ukrónia a magyar fantasztikumban kérdéskör alá tartozik.) Mostani kémtörténetének rekvizitumai (a tét legalább egy világ léte, szerelem, technika: bőr alatti, nyomkövető kapszula; főgonosz) az időutazás dilemmáival keverve (pl. a múltba utazva érteni kell a célidő kultúrájához, pl. öltözködéséhez, eszközhasználatához, ill. az alaptanítás: „Ne piszkáljuk az időt és a történelmet!”) – olyan mix, amit ha jól kevernek, a kalandosság garantált. Az, hogy a célszemély=Hitler (1911-ben Bécsben) levon az értékéből, hisz olyan elcsépelet ötlet, de Nemere így is megoldja a feladatot a multiverzum-trükkal: az időbe beavatkozó bérgyilkos időutazók ugyanis mindig létrehozhatnak olyan új-alternatív világokat is, ahol pl. nincs Ceasar, nincs Dzsingiszskán, nincs XIV. Lajos stb., ám nem iktatják ki teljesen őket mindehonnán.

(*Nincs alternatíva*) Dínók, szimulákrum, virtuális valóság, gnoszticizmus, marketing, könyvkiadás, mátrix a kulcsszavai ennek a rétegzett, témájában, előadásmódjában is izgalmas, de kissé túlbonyolított történetnek. Az alternatív törzsfelfejlődés ötlete, melyben a hullők egy fajtája az uralkodó intelligencia a bolygón, egy cseppet sem új a sci-fi irodalomban (Egy másik izgalmas magyar szerző művében rendhagyó trash-megoldást alkalmaz: a dínók a nácikkal csapnak össze. Komor–Tépő 2015). Ezt csavarja meg Sas István (1946-2018) a sci-fi-író hullő ill. a számítógépes játékokat tervező hullő karaktere-

reivel, akik egy második – immár az emberekről, az emberiség kialakulásáról, mindennapi életéről szóló – virtuális valóság (a Nagy Bumm valójában rebootolás) megalkotói. A szereplőkben felmerülő fontos létkérdéseket (kik vagyunk, mi a valóság, ki a teremtető/programozó?) szatirikusan ellenpontozza, hogy bármilyen világban legyünk is, a piacgazdaság ott dübörög mindegyikben hűségesebb segítőjével – a Marketing Istennel. Sas szövege akár szándékosan, akár nem, de a kapitalista realizmus iskolapéldája, mely szerint még a képzelőerő sem képes egy kapitalista termelési módon túllépő együttélést megalkotni (Fisher 2020).

(*Muszlím-magyar együttélés*) „Trenka Csaba Gábor neve összefonódni látszik a magyar alternatív történelmi irodalommal – írja Baka –, a szerző ugyanis olyan műveket jegyez, amelyek nemcsak kiteljesítik a zsáner adta lehetőségeket és kereteket, hanem az esztétikai ideológia elvárásainak is megfelelően olyan nyelvi megoldásokkal operálnak, amelyek újabb érvekként könyvelhetők el a spekulatív fikciós és szépirodalom egymásba hajlása... mellett” (Baka 2019, 15). A párhuzamos világban játszódó alternatív történet egy vándorló-hajléktalan, ezer mesével teli bölcs-sejk én-elbeszélésének, visszaemlékezésének köszönhetően bomlik ki előttünk. Egy jó elbeszélésnek megfelelően, a célja felé magabiztosan haladó, fő történeten kívül rengeteg apróbb eseményről is tudomást szerzünk: egy mikro-eseményen keresztül egy izgalmas, összetett világ sejklik fel előttünk (Trenka). Ebben a párhuzamos, iszlám dominanciájú világban az iszlám időszámítás szerint 1421-ben (a „mi” világunkban ez, 2000-et jelent) zajlanak az elbeszélte események, de korábbi jelentős történetekről (pl. két algériai-török háborúról) is értesülünk. Kisvárdán (kevésbé ismert kistelepülés Magyarország szegényebb észak-keleti részén) iszlám-magyar közösség él (mikor, miért, hogyan alakult ez így ki, pontosan nem tudni), a nevek beszédesebbek: Khaldeusok utcája, Abu Abbasz szentély, II. Ramszesz tér stb., Horváth Mirjam, Marosi-Kun Hasszán, Lakatos Omar, Kiss-Kovács Abdullah. A magyar, muszlím, cigány együttélés békésnek mondható, az emberek összejárnak vallástól függetlenül, a kereszténységet temetik ugyan, de még vannak, akik élük-gyakorolják (nem a vallási életen van a hangsúly, nem is mond értékítéletet fölöttük), és a cigányság a legszegényebb réteg. A technológiai szintjük kevésbé fejlett (jellegzetes bradychronia): a városkában akadnak harci kocsik, és néhány működésképtelen tűzoltóautó, petróleumlámpával világítanak az utcán, a tevépiac nyüzsgő, nincs számítógép vagy internet, de a sci-fi antológiák, magazinok a virágkorukat élik. Ebben a közel-keleties, békebeli polgári közegben izgulhatunk, drukkolhatunk a kamaszhősöknek, különösen a mesélő ifjú énjének, aki imádja a fantasztikus történeteket (ezekből a fiktív, magával ragadó nyelvezetű ponyva-kalandokból is olvashatunk többet a novellába építve!), és akit élete első szerelme, udvarlási kísérlete végzetes bajba sodor. A láttató, sok szinnel és még több finom ötlettel, utalással (a saját történetét is olvasta a mesélő) gazdagított novella egy percre sem téveszti el a ritmust, a hangszínt, s végül valóban minden zsánert (ukrónia, sci-fi, kalandtörténet, urban fantasy, kamasztörténet) levette a hátáról autonóm műként záródik le.

(*Alternatív kozmológia*) Horváth György rendkívül szórakoztató *Prospektus*ában az 1850-es években következett be a mülthasadás, ekkor érkeztek ugyanis a Földre, az idegen lények, a fejlett tefriték (a divergencia-pont elmosódott). Technológiai tudásukat a Monarchia kapta meg annak fejében, hogy az Alföldön egy körbeérv Falat hozzanak létre. Ez a kis körgyűrű – melynek kiléte a novella csattanója – időközben növekedett-tágult (az új század elejére 300 négyzetkilométeressé, 2857 m magas), s a tefriték tudásának köszönhetően a magyarság hatalmi tényezővé vált, határai és a munkaerőpiaci

határai Csíkszeredától Fiuméig, Graztól Krakkóig terjednek. A címbeli prospektus a fikatív világban szereplő fikatív, ismeretközlő dokumentum, s a történet nívumait (a Fal természetét, kialakulását, létének következményeit, munkaszabályait) rögzíti; bizonyos részeit elolvassa a frissen elvált főhős, bizonyos részeit viszont nem, s ebből számos bonyodalom és helyzetkomikum származik (pl. tériszonyosokat nem alkalmaznak). A munkakörülmények a falon olyanok, mintha egy multikulturális vállalat és egy komuna kereszteződése lenne: kevert nyelven beszélnek egymással a dolgozók, mindenféle nemzet konyhája elérhető számukra, ám a biztonsági és biztosítási körülmények opcionálisak; a szerződés a „munkáltatót” védi. Nem derül ki sok minden az ország helyzetéről, de sejtetően centrum-helyzetben van; a világ többi részének létmódja is enigmatikus: a NATO létezik, de szocialista vagy volt szocialista régiókról nincs szó (fragmentált világépítése). A történet a tudományosság szempontjából is alternatívává válik, miután kiderül, a híres Fal a Földnek mint elevenszülő bolygónak a szülőcsatornája: az abszurdba hajló elképzelést hol a realizmus technikáival, hol költőiséggel, hol humorral oldja fel Horváth. A novella játékosan-csavarosan a munkavállalás nehézségeit, a halálfélelmet, a Trianon-traumát és a Gaia-elméletet gyúrja egybe. A konzervatív birodalmi ábrándoknak egy sajátos változatának mondható, egy „groteszk, elgondolkodtató, remek ritmusérzékkel megírt, keserédesen, sőt, örökényien humoros, vérbeli magyar sci-fi”-nek (Böszörményi 2014).

Összegzés

A magyar nyelvű SF-tematikájú ukróniákkal (a témára általánosan a *Kontrafaktumok* c. tanulmánykötet reagált először; Keserű és H. Nagy 2011) csak néhány tanulmány foglalkozott az utóbbi évtizedben: kiemelten a regényekre Baka L. Patrik fókuszál folyamatosan munkáiban (Baka L. 2014, 2017, 2020, 2021), de Hegedűs Orsolya (Hegedűs 2012), Gerencsér Ádám (Gerencsér 2016), Pintér Bence (2013) szövegei is a recepció fontos részei. Többük kiemeli, hogy meglátásuk szerint kifejezetten kevés magyar nyelvű szöveg játszik el a történelmi idővel és lehetőségekkel: Pintér 2013-ban 7 regényt említ, Gerencsér 2016-ban non-fiction művekkel és novellákkal kiegészítve 16 művet sorol fel (Gerencsér i. m. 29–30). Saját gyűjtésem szerint, mely nem lehet teljes, 2 nem fikciós mű, 23 regény, 1 képregény és legalább 27 elbeszélés azonosítható magyar ukronikus SF-történetként (Domokos 2022). Az egész magyar SF-korpuszra vetítve tehát 55 szöveg ukronikus SF, a vizsgált négy esztendő közel háromszáz szövegéből pedig alig 7 mű.

Míndez – akár a XIX. század közepéig tekintünk vissza a műfaj történetére, akár a második világháború végéig – továbbra sem tűnik igazán soknak.¹⁹ A gyér mennyiségű ukrónia jelensége egyrészt magyarázható (1) a műfaj intellektuális-kognitív aspektusával (az olvasása sokszor igényel átlagon felüli történelmi ismereteket), (2) másrészt azzal, hogy az államszocializmus (akárcsak manapság a kései kapitalizmus) önképe

¹⁹ Ha magyar ukróniáról van szó, nem lehet említés nélkül hagyni Bibó István (1911–1979) 1968-as zseniális ukróniáját, rövidebb gondolatfutamát, az *Uchroniát*, hosszabb címén: „Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchronia (Bibó 1990a). (Kingsley Amisnek egyébként van egy hasonló logikájú, *The Alteration* c. 1976-os regénye, melyben Luther Mártonból pápa lesz.)

szerint egy történelmi fejlődés végpontja, s így az alternatívákat elutasította (vagy csak negatív példaként tudta/tudja felmutatni őket). Harmadrészt (3) talán azzal, hogy Magyarországon a „hagyományos” történelmi fikciókból és nem-fikciókból sincs még annyi, hogy kialakuljon egy olyan közös emlékezet vagy közmegegyezés, melyhez képest az alternatív nézőpontok egyáltalán megképezhetők. Röviden: még a történelmünket sem ismerjük eléggé annak mélységében és bonyolultságában;²⁰ minek ide még egy tucat eltérítés?

Gallagher Ward Moore-ra hivatkozva azt magyarázza, hogy a legtöbb ukrónia szerző „azért tért el a hétköznapi valóságtól, hogy új politikai eszméket teszteljenek, és hogy alternatív társadalmi lehetőségekkel kísérletezzenek” (Gallagher, 149). Az általam vizsgált szövegek történelemképe ezzel szemben inkább konzervatívnak mondható: nem képzelnek el más társadalmi szerveződéseket, nem gondolják, hogy „a történelem” más-más csoportoknak akár másként is megjelenhet. Rosenfeld úgy látja, hogy az alternatív történetírás elsősorban prezentista, azaz a jelenben él. „A múltat kevésbé a maga kedvéért kutatja – teszi hozzá –, inkább eszközként használja arra, hogy a jelent értelmezze. Mivel sejtésen alapul, az alternatív történetírás szükségszerűen tükrözi íróinak reményeit és félelmeit” (150). Ha így tekintünk szövegeinkre, megállapíthatjuk hogy egy részük egy általam „birodalmi ábrándnak” nevezett kategóriába tartozik, mely csoportot Veres Miklós utópia-tanulmányában „nagy magyar álm”-nak nevez (Veres). Ezen szövegvilágok főbb jellemzői: Magyarország világrendszerben való pozíciójának megváltoztatása, a félperifériából a centrumba helyezése (egyszerre van ebben affirmatív és revizionista mozzanat), a nemzeti szuverenitás elképzeléseinek messze túlnövő imperialista törekvések központba állítása; a lakosság problémátlan anyagi és lelki jólétének felmutatása, a profitalapú kapitalizmus propagálása. És a „naiv, örömködő gyarmatosítás” gyakorlata: eme írásokban a gyarmatokbirtok olyan polgári rekvizitumoknak tűnnek, mint egy szarvas-trófea vagy egy sibirlet. Az ábrándozás mint ukrónikus kompenzációs aktus ugyanakkor minden esetben történelmi traumatizálásra is törekszik, vagyis a nagy világ- és nemzeti kataklizmák kiiktatására.

A szövegek között ezúttal nincs „ha a náciuk nyertek volna”-féle elbeszélés (bár ebből is akad a magyar korpuszban: Gáspár 1945; Ajtay 1950; Trenka 1991, Galántai 2002; Szélesi 2006; Grácz 2013; Horváth 2014; Komor–Tépő 2015²¹), nincsen köztük steam-punk szöveg, nem alkalmazzák a felgyorsított történelem-technológia ötletét (*tychycronia*); s összesen egy novella divergencia-pontja helyeződik jóval a modernitás elé (Dragon). Determinizmusuk vagy eseményközpontú-hadtörténelmi jellegű vagy technológiai. Szerzőség szempontjából két dolog feltűnő: a magyar ukrónia-írók között alig

²⁰ „Vajon milyen következményekkel jár ránk, olvasókra és ránk, történetírókra, nézve az, ha a történész egyben felelős hazafiúként viselkedik, és úgy dönt, hogy – amint mondani szokás – végre szembenéz a múlttal, vagyis a közösségi, mindenekelőtt a nemzeti önismeret javítása érdekében olyan történésről fog írni, amelyet közössége eladdig kizárt a tudatából, nem foglalt bele az identitásáról szóló elbeszélésbe, mert megtörténtek tudatosulása érvénytelenítene a kollektívum addigi önazonosságát. Vagyis ha olyasmiről ír, ami megtörtént, holott nem történhetett volna meg. Röviden: hogyan alakul a történelmi elbeszélés sorsa, ha a történész arra vállalkozik, hogy közössége traumáit feldolgozza, vagy legalább kikényszerítse feldolgozásukat?” Bolgár 2011, 134.

²¹ A „Ha Németország győz,-ötletével mint ukróniával a világirodalomban először Gáspár László játszott el közvetlenül a II. Világháború befejezése után (Gáspár 1945), majd másodikként 1950-ben Ajtay Miklós Randolph Robban álnév alatt (Ajtay 1950). Gáspár regényéről és a magyar ukrónikus regényekről lásd bővebben: Domokos (megjelenés alatt).

van nő, s alig van köztük Z-generációs, mondhatnánk, az ukrónia a középkorú (a szocializmusban szocializálódott) férfiak műfaja (S ezen még az utóbbi években napvilágot látott amúgy kiváló 1919-ről (Cserna 2016) és 1956-ról (Cserna 2020) szóló ukronikus antológiák sem sokat módosítanak. Életkori és nembeli diverzitást csak az „48 más-képp” c. kötet (Dávid 2019) tud felmutatni.)

Az irodalmi ukróniák (legyenek azok SF-vonatkozásúak vagy sem) felkutatásáért, az ukróniák változatosabbá tételéért vagy egyáltalán az ukrónia műfajának a népszerűbbé tételéért, úgy tűnik, szintén meg kell még küzdeni Magyarországon. E „küzdelembe” a történelemtanárok,²² ill. irodalomtanárok is bevonhatók: és legyen az anyag akár alternatív történelmi számítógépes játék (pl. *Civilizáció* c. stratégiai játék), akár biblioterápiás célzattal²³ vagy kreatív írás órával összekapcsolt szöveg (Deszcz-Tryhubczak-Marecki 2013), a diákok képzeletét és a történelem alakíthatóságába²⁴ vetett hitét valószínűleg erősíteni fogja.²⁵

Felhasznált irodalom

- Baka Patrik 2014. Mi lett volna, ha: Magyar földön Afrikában. *Partitúra*. 9. évf. 1. sz. pp. 101–27. DOI: [10.17846/PA.2014.9.1.101-128](https://doi.org/10.17846/PA.2014.9.1.101-128)
- Baka Patrik 2017. Az allohistorizmus krónikája. In: *Kölcsönös átszövődések: A Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégiuma 2016. évi PhD-konferenciájának tanulmányai*ból. Budapest: Külgazdasági és Külügyminisztérium, pp. 104–19.
- Baka Patrik 2019. Keleti szél(vihar) (Trenka Csaba Gábor: Place Rimbaud vs. La Grande Image) In: Boda Attila (szerk.): *Interdiszciplinaritás a Kárpát-medencében I. Külhoni magyar doktorandusz-hallgatók konferencia-előadásaiból*, ELTE Márton Áron Szakkollégium, Budapest, pp. 15–32.
- Baka Patrik 2020. Teljes gőzzel. Bevezetés a steampunk olvasásába. Komárom.
- Baka Patrik 2021. A horogkereszt árnyékában I. Horváth László Imre: Lett este és lett reggel vs. Trenka Csaba Gábor: Egyenlítői Magyar Afrika. *Erudition-Educatio* 16. évf. 1. sz. pp. 81–95. DOI [10.36007/eruedu.2021.1.081-094](https://doi.org/10.36007/eruedu.2021.1.081-094)
- Batzke, Alexander 2013. „Was ware gewesen wenn...? *Alternativ weltgeschichtliche Literatur 1990–2010*, Materarbeit, Grin Verlag.
- Bene Adrián 2013. *A relativitás irodalma*. Kijárat Kiadó.

²² Érdemes szem előtt tartani eközben azt a tényt, hogy míg a történelem iskolai tanulmányozása inkább egyfajta (nemzeti) identitásképző funkcióval bír, a történelemfilozófiai-történettudományi stúdiumok szkepszise és széttartó meglátásai egy kevésbé lehatárolt szubjektum képzését célozzák meg. Vö.: Gyáni, 2015: 65.

²³ „A terapeuta tud a mű műelemzéseiről, az irodalomelméleti megközelítésekről, de a foglalkozáson résztvevőknek nem ehhez kell eljutniuk, hanem önmagukhoz” (Vörös 2020).

²⁴ „Rebeca Solnit nem függetlenül az ukrónia vágyteljesítő potenciáljától, a Walter Benjamin-féle Történelem iszonyatával szembeállítja az Alternatív Történelem játékosságát: „A Történelem Angyala azt mondja: „Szörnyűség”. Ám ez az angyal csak annyit jegyez meg: „Lehetne rosszabb is”. Mindkét angyalnak igaza van, de ez az utóbbi angyal még lehetőséget is ad arra, hogy cselekedjünk.” Solnit 2004, 54.

²⁵ Az ukronikus, más nevén a „kontrafaktuális populáris irodalom virágzása – utal Evansra Varga Péter András – akár tekinthető azon folyamat részének, ahogyan a történelmet elsajátítja a tömegkultúra, melyben mindennaposak a virtualitás különböző változatai.” (Varga, 41.)

- Bibó István 1990a. „Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház- és kultúr- és politikátörténeti uchronia” In *Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet 1935–1979*. Budapest Magvető Könyvkiadó, 265–282.
- Bibó István 1990b. „A nemzetközi államközösség benuálya és annak orvosságai: önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás.” In *Válogatott tanulmányok. Negyedik kötet 1935–1979*. Budapest Magvető Könyvkiadó, 283–681. <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/541.html>.
- Bolgár Dániel 2011. A múlttal végképp szembenézní? Traumatikus történelmi és történelmi elbeszélés. In: Dánél Mónika – Fodor Péter – L. Varga Péter (szerk.). *Esemény-trauma-nyilvánosság*. Budapest: Ráció Kiadó, pp. 134–149.
- Böröcz József 2018. *Az EU és a világ: Kritikai elemzés*. Kalligram Kiadó
- Böszörményi Gyula 2014. Angyalok tolják a mennyei jazzt. In: librarius.hu. <https://librarius.hu/2014/11/06/sci-fi-angyalok-toljak-a-mennyei-jazzt/> [2019.12. 01.]
- Butter, Michael 2009. “Zwischen Affirmation und Revision populärer Geschichtsbilder: Das Genre alternate history”. *History Goes Pop: Zur Repräsentation von Geschichte in populären Medien und Genres*. Szerk. Barbara Korte and Sylvia Paetschek. Bielefeld, pp. 65–82. DOI [10.1515/9783839411070-004](https://doi.org/10.1515/9783839411070-004)
- Cozort, Dale 2016. *General Principles For Your Alternate Timeline*. (online) https://dalecozort.livejournal.com/106542.html?utm_source=3userpost.
- Csicsery-Ronay, István Jr. 2013. *The Seven Beauties of Science Fiction*. Wesleyan University Press, 2008. Print.
- Czeglédi András 2013. Ukrónia és vidéke. 2000, 25(11), pp. 19–27.
- Czeglédi András 2021. *Ukrónia és vidéke*. Typotex.
- Deluermoz, Quentin – Singaravélou, Pierre 2012. Exploring the Space of the Possible: Counterfactuals and Paths not Taken in History. *Revue d'histoire moderne et contemporaine* Volume 59. Issue 3, pp. 70–95. DOI [10.3917/rhmc.593.0070](https://doi.org/10.3917/rhmc.593.0070)
- Deszcz-Tryhubczak, Justyna; Marecki, Mateusz 2013. The World Turned Upside Down: Exploring Alternate History with Young Adults. *CLELE journal*, Volume 1, Issue 1, pp. 1–18.
- Domokos Áron 2020. Posztapokaliptiszek, birodalmi ábrándok és neutrotópiák Magyarország-jövőképek a kortárs tudományos-fantasztikus elbeszélésekben. *AKK*, 3. 1. pp. 10–38. DOI: [10.33569/akk.2448](https://doi.org/10.33569/akk.2448)
- Domokos Áron (szerk.) 2022. Magyar ukróniák, ukronikus és ukróniával érintkező fikciós SF-szövegek bibliográfiája (1930–2021). *Acta Scientiarum Socialium*, 50, pp. 85–87 (a jelen számban).
- Domokos Áron (megjelenés alatt). Félelem és reszketés a Nagynémet Birodalomban.
- Dudlák Tamás 2019. A szarajevói merénylet helye a történelemben. Az első világháború okainak kontrafaktuális elemzése. *Világtörténet*. 41. évf. 3. sz. pp. 467–84.
- Erdei Grünwald Mihály (szerk.) 1983. *Mi lett volna, ha...? Művelődéstörténeti játéksorozat a Rádióban*. Budapest: RTV–Minerva. https://mandadb.hu/tétel/421344/Mi_lett_volna_ha. [Utolsó hozzáférés: 2022. április 17.]
- Evans, Richard J. 2013. *Altered Pasts. Counterfactuals in History*. Brandeis University Press Waltham, Massachusetts. DOI [10.2307/j.ctv102bd9b](https://doi.org/10.2307/j.ctv102bd9b)

- Ferguson, Niall 1999. Introduction. Virtual History: Towards a 'chaotic' theory of the past. In: Ferguson Niall (szerk.). *Virtual History. Alternatives and Counterfactuals*, Basic Books, pp. 1–90.
- Fisher, Mark 2020. *Kapitalista realizmus. Nincs alternatíva?* Napvilág
- Gallagher, Catherine 2018. *Telling it like it wasn't. The Counterfactual imagination in history and fiction*. University of Chicago Press. DOI [10.7208/chicago/9780226512556.001.0001](https://doi.org/10.7208/chicago/9780226512556.001.0001)
- Gerencsér Ádám 2016. The first 'Third Reich Triumphant': The world's earliest Hitler-wins scenario and other alternate histories in Hungarian literature. A complete survey from 1915 to 2015. *Hélice: Reflexiones críticas sobre ficción especulativa* 3(6): pp. 13–30.
- Gilk, Eric 2014. Kontrafaktuális cseh történelmi regények. *Lettre* 94. sz. (ősz), pp. 11–13.
- Gyáni Gábor 2015. A történetírás és a történelemtanítás konfliktusa. *Iskolakultúra*, 25. évf. 7–8. sz. pp. 62–67. DOI: [10.17543/ISKKULT.2015.7-8.62](https://doi.org/10.17543/ISKKULT.2015.7-8.62)
- Gyuris Norbert 2005. Sci-fi, posztmodern, steampunk? *Prae*, 2005/3. pp. 27–45.
- Hegedűs Orsolya 2012. *A mágia szövedéke. Bevezetés a magyar fantasy olvasásába*. Lilium Aurum.
- Hellekson, Karen 2001. *The Alternate History. Refiguring Historical Time*, Kent, University Press.
- Holm, Rikke Ejsing 2008. *Kontrafaktisk historie som litterær strategi – Kontrafaktisk realisme og Philip Roths The Plot Against America*. Litteraturhistorisk NetForlag
- Jerng, Mark C. 2018. *Racial Worldmaking*. Fordham University Press, Epub. DOI [10.1515/9780823277780](https://doi.org/10.1515/9780823277780)
- Kánai András 2017. C. S. A., avagy mi lett volna, ha a Dél nyeri az amerikai polgárháborút? In: *sfmag.hu*; <https://sfmag.hu/2017/03/20/c-s-a-avagy-mi-lett-volna-ha-a-del-nyeri-az-amerikai-polgarhaborut/>.
- Klapcsik Sándor 2005. Science fiction és történelem: utópia, szimulákrum, párhuzamos univerzumok. *Prae* 2005/3. pp. 16–27.
- Nagy Péter H. 2011. A képzelet nagymesterei Dicktól Robinsonig. In: Keserű József – Nagy Péter H. (szerk.) *Kontrafaktumok. Spekulatív fikció és irodalom*. Selye János Egyetem.
- Marx, Karl, 1960. *Louis Bonaparte Brumaire tizenhatalmadikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó–Magyar Helikon.
- Miklós Tamás 2011. *Hideg démon. Kísérletek a tudás domesztikálására*. Pozsony, Kalligram.
- Molnár, Gábor 2011. The Social World(s) of the Platonic Dialogues. Preliminary Considerations for a Research Project. *Acta Scientiarum Socialium* 33: 165–176.
- Morse, Donald E. 2017. The Rise of Counterfactual History and the Permeability of Disciplines. In Ildikó Limpár (szerk.): *Displacing the Anxieties of Our World: Spaces of the Imagination*. Cambridge, pp. 10–26.
- Pintér Bence 2013. A Brief Summary of the Alternate History Genre in Hungary. *Alternatehistory*; weeklyupdate.blogspot.com.
- Rodiek, Christoph 1992. Potentielle Historie (Uchronie) Literarische Darstellungsformen alternativer Geschichtsverläufe. *Romanische Forschungen* 104. 1/2 pp. 171–180.
- Rosenfeld, Gavriel D. 2005. *The World Hitler Never Made. Alternate History and the Memory of Nazism*. Cambridge University Press.

- Rosenfeld, Gavriel D, 2007. Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha ...?” Elmékedések az alternatív történetírás szerepéről. *Aetas* 22. évf. 1. sz. pp. 147–60. (Ford: Széplaki Lívia).
- Sárdi Margit S. 2009. Amíg a sci-fi megszületett. Források és elődök. In: István Burger (szerk.) *Metagalaktika 11. Kazinczytól egy új reformkorig. A magyar SF krónikája*. Metropolis Media, Budapest.
- Schenkel, Guido 2012. *Alternate History – Alternate Memory: Counterfactual literature in the Context of German Normalization*. The University of British Columbia.
- Schneider-Mayerson, Matthew 2009. What Almost Was. The Politics of the Contemporary Alternate History Novel. *American Studies*. 50. 3–4. pp. 63–83. DOI [10.1353/ams.2009.0057](https://doi.org/10.1353/ams.2009.0057)
- Simon Zoltán Boldizsár 2013. Tapasztalat, jelenlét, történelem. *Aetas* 28. évf. 1. sz. pp. 160–77.
- Singles, Kathleen 2013. *Alternate History. Playing with Contingency and Necessity*. De Gruyter. DOI [10.1515/9783110272475](https://doi.org/10.1515/9783110272475)
- Solnit, Rebecca 2016. *Hope in the Dark: Untold Histories, Wild Possibilities*, Haymarket Books (Első megjelenés: 2004).
- Suvin, Darko 1983. Victorian Science Fiction, 1871–85: The Rise of the Alternative History Sub-Genre. *Science Fiction Studies*, Vol. 10, No. 2 pp. 148–169
- Tetlock, Philip E; Lebow, Richard Ned; Parker, Geoffrey (szerk.) 2006. *Unmaking the West. „What if?” Scenarios That Rewrite World History*. Michigan Press. DOI [10.3998/mpub.101996](https://doi.org/10.3998/mpub.101996)
- Trencsényi Balázs 2007. „A tegnap árnyékában. Bibó István és az Uchronia” In: uő: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely.
- Varga Péter András 2014. Kontrafaktuális filozófiatörténet? A „Mi lett volna, ha...?”-kérdések használata a történettudományban és jelentősége a filozófiatörténet-írásban. *Magyar Filozófiai Szemle* 58. évf. 4. sz. pp. 31–57.
- Veres Miklós 2009. A nagy magyar álom. In: István Burger (szerk.) *Metagalaktika 11. Kazinczytól egy új reformkorig. A magyar SF krónikája*. Metropolis Media, Budapest.
- Vörös Klára 2020. Biblioterápia és nyelvi hatás. In: *e-nyelvmagazin.hu*; <https://e-nyelvmagazin.hu/2020/12/01/biblioterapia-es-nyelvi-hatas/>.
- Winthrop-Young, Geoffrey 2006. The Third Reich in Alternate History: Aspects of a Genre-Specific Depiction of Nazi Culture. *The Journal of Popular Culture*. Volume 39, Issue 5, pp. 878–896. DOI: [10.1111/j.1540-5931.2006.00310.x](https://doi.org/10.1111/j.1540-5931.2006.00310.x)
- Woolf, Virginia 1986. *Saját szoba*. Budapest, Európa.

Az elemzésben megemlített ukronikus szövegek

- Ajtay Miklós (alias Robban, Randolph) 1950. *Si l'Allemagne avait vaincu...* Paris: La-tour Duguet.
- Amis, Kingsley 2007. *The Alteration*. Carroll & Graf Publishers, (első megjelenés: 1976).
- Cserna-Szabó András – Szálinger Balázs (szerk.) 2016. *A másik forradalom. Alternatív ötvenhat*, Cser Kiadó.
- Cserna-Szabó, András – Fehér Renátó (szerk.) 2020. *Nézzünk bizakodva a múltba. Alternatív Trianon*, Cser Kiadó.

- Dávid Ádám – Dóka Péter (szerk.) 2019. *48 másképp. Ifjúsági novellák a múltból*. JAK – Móra Könyvkiadó.
- Dragon György 2015. A novella. *Galaktika*, 299. 49–55.
- Galántai Zoltán (alias W. Hamilton Green) 2002. *A negyedik birodalom*. Budapest: Valhalla Páholy.
- Gáspár László 1945. *Mi, I. Adolf*. Budapest: Magyar Téka.
- Gráczer László Tamás (alias G. L. Thompson) 2013. *Germánia*, Budapest: Kossuth.
- Herczeg Ferenc 1989. Szíriusz, In: Zoltán Cserna (szerk.): *A rádiumkirály. Science fiction történetek*. WORLD SF Magyar Tagozata, Budapest, pp. 11–57.
- Horváth György 2014. Prospektus, In: Szélesi Sándor (szerk.): *Falak mögött a világ. SF-antológia*. 297–324.
- Horváth László Imre 2014. *Lette este és lette reggel*, Budapest: Magvető.
- Kárpáti Frigyes György 2017. *Hivatlan látogató*. Pomáz: Kráter.
- Komor Zoltán – Téppő Donát 2015. *Nácik a dinók ellen*. Publio.
- Nagy Judit Áfonya (Kosotova Dyta) 2016. Pacem. *Új Galaxis* 25. Pécs: Kódex Nyomda.
- Márki István 2017. Örökség, In: *Galaktika*, XXXVII. 327. pp. 30–42.
- Nemere István 2017. Időváltó. *Galaktika*, XXXVII. pp. 70–88.
- Robinson, Kim Stanley 2009. A rizs és a só éve. *Metropolis*. (Első megjelenés: 2002)
- Sas István 2015. Raptor Isten. *Galaktika*, XXXVI. 306. 72–86.
- Szélesi Sándor (alias Sheenard, Anthony) 2006. Vitézi becsület, In: Sheenard, Anthony: *A csonkolás művészete. Novellagyűjtemény*, Portal Press.
- Trenka Csaba Gábor 1991. *Egyenlítői Magyar Afrika*. Agave, Budapest.
- Trenka Csaba Gábor 2015. Kisvárdá sejkje, In: Szélesi Sándor (szerk.): *2045. Harminc év múlva. SF-antológia*. Ad Astra, 133–164.
- Yalom, Irvin D. 2012. *Amikor Nietzsche sírt. A szenvedély regénye*. Budapest: Park Kiadó.

A természeti létezők tipológiája Arisztotelésznél

Első rész

Molnár Gábor*

Abstract Aristotle’s typology of the things that exist by nature. Part One.

The first part of the paper (appearing here) examines the typology Aristotle proposes as the extension of the term “things that exist by nature” in *Physics* B.1 and compares it to passages containing similar typologies in the Aristotelian corpus, most importantly *Metaphysics* Δ.8, Z.2, H.1, *De Caelo* Γ.1, and *Meteorology* A.1. The comparative analysis shows that – even though Aristotle introduces the lists in different philosophical contexts and one can find several instances of discord between them – there is a remarkable coherence between his verbal definitions of what exactly the items are the subtypes of. Part Two (appearing in the next issue) will first show that the structuring principles behind the lists can be ordered into a series developed rather consistently according to the same blueprint. After comparing this virtual series with what we can say about the chronological order of Aristotle’s works, the paper will attempt to explain the structural coherence by analysing the interplay between Aristotle’s concepts of nature and of substance and go on to discuss, from this angle, Aristotle’s revisionist treatment of the items on the lists one by one: the elements, inanimate natural objects, living beings and their parts, celestial bodies, and the heaven. Based on the findings, at the end of the paper a cautious attempt is made at an interpretation of the Aristotelian concepts of nature and substance in terms of the sociology of knowledge.

Keywords Aristotle’s natural philosophy, concept of nature, theory of substance, types of natural substances, revisionist metaphysics

A természet és a természet révén létező dolgok

Az általunk *Fizika* címen ismert műve második könyvének első fejezetét,¹ amely azt vizsgálja, mi a természet, Arisztotelész a természet révén [*physei*] és a más okból létezők megkülönböztetésével kezdi. Ezután felsorolja a természeti létezők főbb típusait (az

* MATE NI Anyanyelvi és Gyermek kultúra Tanszék
Email: molnar.gabor@uni-mate.hu; ORCID: 0000-0001-8153-5143

¹ A mű magyarul *A természet* címen jelent meg Bognár László fordításában (Arisztotelész 2010), ám a következőkben a görög és latin elnevezését követő hagyományos névvel *Fizikaként* utalok rá (ezt

állatok és részeik, a növények és végül az egyszerű testek, vagyis az elemek), és megjegyzi, hogy „mindezek nyilvánvalóan különböznek azoktól, amik nem a természet alkotásai” (192b12–13), a különbség pedig abban áll, hogy „minden természeti létező magában hordja mozgásának, illetve nyugvásának forrását” (192b13–14).² Ebből adódna a következtetés, hogy a természet nem más, mint a mozgásnak és a nyugalomnak valamely dologban magában rejlő forrása. Arisztotelész azonban ennél többet mond ki: „a természet valamiféle forrása, illetve oka a mozgásnak és a nyugalomnak *abban, amiben elsődlegesen, maga szerint és nem járulékosan van meg*” (192b21–22).³ Az utóbbi megszorítást azért tartja indokoltnak, mert bizonyos értelemben a mesterséges alkotások is

teszi a mű fordítója is előszavában). Ahol az egyértelműség indokolja a mű (valamint más Arisztotelész-művek) egyes könyveit a görög ábécé megfelelő nagybetűjével (A, B, Γ, Δ stb.) is azonosítom. A második (B) könyv – mint Andrea Falcon (2020, 106) megjegyzi – egyike annak a két szövegnek, amelyen keresztül beléphetünk az arisztotelészi természettudományba. A másik ugyanezen mű első könyve. A *Fizika* ugyanis éppúgy eredetileg különálló értekezésekből több lépésben megvalósított redakció eredménye, mint a *Metafizika*, és még az sem állapítható meg egyértelműen, hogy mely szerkesztési fázisok köthetők magához Arisztotelészhez. Sajnos a magyar kiadásban az értelmezést segítő részletes filozófiai-tartalmi jegyzetek és a mű gondolatmenetét tagmondat-pontossággal rekonstruáló, 100 oldalas „Elemzés” mellett (amely önmagában is elismerésre méltó teljesítmény a fordítótól) a mű keletkezéstörténetét feltáró filológiai-szövegkritikai jegyzetek már nem kapnak helyet. Sir David Ross (1936, 4–6) rekonstrukciója szerint a második (B) könyv valószínűleg azonos Arisztotelész művei pszeudo-Hészükhiosz által megőrzött jegyzékének 81. darabjával („A természetről, egy könyvben”), illetve a Diogenész Laertiosz-féle jegyzék 90. tételének („A természetről, három könyvben”) első könyvével (a másik kettő a mai mű harmadik és negyedik könyve). Ugyanakkor Ross szerint lehetséges, hogy már maga Arisztotelész egyesítette a *Fizika* első (A) könyvét (ez feltehetően ps-Hészükhiosz 21. és Diogenész Laertiosz 41. tétele: „Az alapelv[ek]ről”) a következő három (B–Γ–Δ), „A természetről” címen ismert könyvvel (= Diogenész Laertiosz 90). *Az égbolt* egy helyén (274a21) ugyanis a *Fizika* harmadik (Γ) könyvének a végtelennel kapcsolatos elemzésére úgy hivatkozik Arisztotelész, mint amely „az alapelvekről szóló műben” szerepel. Ezzel szemben Dimitri Gutas (2010, 26skk) érvelés szerint ps-Hészükhiosz 21. tétele valószínűleg Arisztotelész tanítványa, Theophrasztosz művének (talán tőle magától származó) címe, amely mestere írásai közé keveredett, és amelyet ma „Theophrasztosz *Metafizikájaként*” ismerünk.

² A továbbiakban azokat a szövegeket, amelyeknek van magyar fordításuk, aszerint idézem. A *Metafizika* hetedik (Z) könyvét Steiger Kornél fordításában közlöm (Arisztotelész 1992b), a tizenkettediket (Λ) Lautner Péterében (Arisztotelész 2005), a többi könyvet Ferge Gábor fordításában (Arisztotelész 1992a). A többi arisztotelészi mű fordítójának nevét lásd az irodalomjegyzékben. Minden esetben jelzem, ha módosítottam a fordítást, továbbá azt is, ha az idézet a saját fordításom.

³ Kiemelés tőlem. A magyar fordító hozzászöveges zárójelben, hogy „... van meg [a mozgás, illetve a nyugvás]”, ám Arisztotelész elliptikus mondata úgy is érthető, hogy a természet van meg elsődlegesen stb. benne. Az általam ismert más modern fordítások ez utóbbi formában fordítják a mondatot. A magyar fordító feltehetően abból a megfontolásból indult ki, hogy e másik megoldás esetén felvetődne a *petitio principii* gyanúja („természet azon dolgok mozgásának/nyugvásának forrása, amelyekben megvan a mozgás és nyugvás forrásaként értett természet”). Ez éppenséggel nem lenne teljesen idegen Arisztotelésztől, lásd ugyanennek a kérdésnek a tárgyalását a *Metafizika* Z könyve 7. fejezetében (1032a15–17): „A természettől való keletkezés [*hai de genesisis hai men physikai*] azoknak a dolgoknak a sajátja, amelyeknek keletkezése a természettől való [*hé genesis ek physeós estin*].” (A görög eredeti éppen csak egy fokkal kevésbé tautologikus, mint a magyar fordítása.) Ám a *Fizika* fenti szöveghelyén a körben forgó érvelés valójában elkerülhető a következő értelmezéssel: ha már megállapítottuk a dolog mozgásának/nyugvásának forrását és okát, továbbá kiderült, hogy az magában a dologban rejlik, méghozzá elsődlegesen és maga szerint, nem járulékosan, akkor van jogunk ezt a forrást, *arkhét* természetnek, a szóban forgó dolog természetének nevezni.

magukban hordoznak efféle forrást, amennyiben ugyanis természeti létezők alkotják az anyagukat. Ez azonban a tartalmazás járulékos formája: ezek a dolgok nem „maguk szerint” [*kath' hautō*] vagyis nem mesterséges alkotásokként tartalmazzák e forrást, hanem mintegy (természetes) anyaguktól öröklik meg.

Arisztotelész e bevezető fejtegetéseivel kapcsolatban számos probléma vehető fel. Már a természeti létezők típusainak felsorolása is több nehézséget és tisztázatlanságot rejt magában. Írásom további részében ezeket veszem szemügyre. Arisztotelésznek a természeti módon és a más okból létező dolgok közötti megkülönböztetését, továbbá a nem természeti módon létezőkről adott tipológiáját egy következő tanulmányban vizsgálom majd meg.

A természeti létezők típusai – hat töredékes leltár

Nézzük ismét, milyen típusú dolgok tartoznak a *Fizika* második könyve szerint a természeti módon létezők közé! „...az állatok és részeik, a növények és az egyszerű testek, nevezetesen a föld, a tűz, a levegő és a víz” (192b 9–11). Már első pillantásra szembeötlik több következetlenség, furcsaság a felsorolással kapcsolatban. Ha az állatok mellett a részeiket külön is megemlíti Arisztotelész a természeti létezők között, akkor természetes az a várakozásunk, hogy a növények esetében is ugyanígy járjon el (Ross 1936, 500). Az *égbolt* harmadik (Γ) könyvében és a *Metafizika* hetedik (Z) könyvében, két hasonló felsorolásnál valóban így fogalmaz, „az állatokat, a növényeket és a részeit” említi.⁴ De vajon miért tartja egyáltalán fontosnak az élőlények részeit külön is a természeti létezők közé sorolni? Másfelől, miért nem szerepelnek a természeti létezők főbb típusai között az élőlények mellett a velük egy nagyságrendbe tartozó élettelen dolgok? És a csillagászati, makrokozmoszikus jelenségek?

Hogy világosabban lássuk, vajon a fenti lista furcsaságai abból fakadnak-e, hogy Arisztotelész itt egyszerűen csak hanyagul vet oda néhány típust, vagy inkább valamilyen szisztematikus megfontolás áll döntése háttérében, esetleg a „természeti létező” arisztotelészi fogalma és a mi megfelelő fogalmunk közötti különbség, érdemes kiterjesztenünk a vizsgálódást, és megnéznünk azokat a párhuzamos helyeket, ahol hasonló felsorolásba bocsátkozik. Kettőre fent már utaltam, de az eddigiekkel együtt összesen az alábbi hat passzust érdemes figyelembe venni:⁵

Ezért még pontosabb lenne úgy egészíteni ki a mondatot: „...van meg [a mozgás, illetve a nyugalom forrása, illetve oka].” Emellett az *en hó hyparkhei* megfogalmazás szemantikailag inkább a dologban rejlő belső okra, mintsem külsőleg megfigyelhető viselkedésre utal, bár a *Kategóriák* terminológiájában az *en hypokeimenō estin* [‘alanyban van’] metalógikai predikátum vonatkozik a cselekvésre és az elszenvedésre mint akcidenekre is (*Cat* 1a20skk). Am a kérdést végképp eldönti, hogy az egyes számban álló állítmány alanya lehet a „természet”, és lehet a „forrás és ok” is (ezek ugyanazt a dolgot nevezik meg két külön leírás szerint), de nem lehet a „mozgás és nyugalom” ellentétpárja.

⁴ *De caelo* Γ.1 298a31–32 és *Met* Z.2, 1028b9. A két szöveghely szinte szó szerint egyezik (*ta te zóa kai ta phyta kai ta moria autón*, illetve *ta te zóa kai ta phyta kai ta moria autón*), és a *Fizikában* olvasható variáns (*ta te zóa kai ta meré autón kai ta phyta*) akár egy korai másolói tévesztéssel is magyarázható. A *Metafizika* nyolcadik (H) könyvének elején (1042a9–10) viszont a következő elrendezésben sorolja fel ugyanezeket: *ta phyta kai ta moria autón, kai ta zóa kai ta moria tón zóón*.

⁵ Néhány további szöveghelyen található rendszerezés itt egyelőre nem szerepel, mert nem tartalmaz tételes listát, ám később, a listák egységesítő elvinek és szerkezetének összehasonlító elemzésénél szerepet kapnak majd. A *Metafizika* ötödik (Δ) könyvében a szövegben idézett 8. fejezet

Fizika B.1 192b9–12:

„Természeti módon léteznek az állatok és részeik, a növények és az egyszerű testek, nevezetesen a föld, az tűz, a levegő és a víz, hiszen róluk és az effélékről szoktuk azt mondani, hogy természeti módon léteznek.”

Az égbolt Γ.1, 298a27–32:

„A természetinek mondott dolgok közül pedig némelyek szubsztanciák, mások pedig ezek működései és tulajdonságai. (Szubsztanciáknak mondom pedig az egyszerű testeket, például a tüzet és a földet és azokat, amelyek velük egy sorban vannak, továbbá azokat, amelyek belőlük állnak, például az égbolt egészét és annak részeit, valamint az állatokat, a növényeket és azok részeit. [...]) Ennélfogva világos, hogy a természettel kapcsolatos vizsgálódás [*tés peri physieós historias*] legnagyobb része a testekről szól, hiszen az összes természeti szubsztancia vagy test, vagy pedig olyasmi, ami testekkel és nagyságokkal együtt jön létre. Ez pedig világosan következik abból, ahogyan meghatároztuk azt, hogy milyen dolgok vannak természettől fogva, valamint az ezekkel külön-külön foglalkozó elméletekből.”

Meteorológia A.1 338a20–339a10:

„Korábban már beszéltünk [1] a természet első okairól és [2] valamennyi természeti mozgásról, azután meg [3] az égi körmozgásba rendezett csillagokról és [4] a testeket alkotó elemekről [...], továbbá [5] a keletkezésről és pusztulásról általában véve. Hátra van még, hogy megvizsgáljuk e módszeres kutatásnak [*tés methodu tautés*] [6] azt a részét, amelyet valamennyi elődünk meteorológiának nevezett: azokat a dolgokat, amelyek természet szerint mennek ugyan végbe, ámde az első testi elem természeténél kevésbé rendezett természet szerint, a csillagok mozgásához legközelebb eső régióban, például a tejutat, az üstökösöket [...]. Miután ezeket a dolgokat megtárgyaltuk, meg kell vizsgálnunk, vajon az előre megállapított módon számot tudunk-e adni [7] az állatokról és [8] a növényekről is, mind általánosságban, mind fajtaik szerint. Mert ha majd azokat is megtárgyaltuk, nagyjából akkor teljesítettük mindazt, amit kezdetben magunk elé tűztünk.” (A saját fordításom – M. G.)

Metafizika Δ.8, 1017b10–13:

„Szubsztanciának mondjuk az egyszerű testeket, például a földet, tüzet, vizet és minden ilyesmit, továbbá általában véve a testeket és a belőlük összetett dolgokat, mind az élőlényeket, mind pedig az istenségeket, valamint a részeit. Mindezeket azért nevezzük szubsztanciának, mert nem állíthatjuk őket alanyról, hanem róluk állíthatunk minden mást.” (A fordítást módosítottam – M. G.)

Metafizika Z.2, 1028b8–13:

„Úgy tetszik, a szubsztancia a leginkább szembetűnő módon a testekben van jelen. Ezért mondjuk szubsztanciának az állatokat és a növényeket, ezeknek részeit, valamint a természeti testeket, amilyen a tűz, a víz, a föld és minden efféle, továbbá azokat, amik ezeknek részei vagy belőlük álltak össze – vagy részeikből, vagy egészükből –, amilyen az égbolt és részei: a csillagok, a Hold, a Nap.”

Metafizika H.1, 1042a6–11:

„[Mindenki egyhangúlag szubsztanciának ismeri el] a természeti dolgokat, például a tüzet, földet, vizet, levegőt és a többi egyszerű testet, továbbá a növényeket és részeit, valamint az állatokat és az állatok részeit, és végül az égboltot és az égbolt részeit.” (A fordítást módosítottam – M. G.)

(„szubsztancia”) mellett a 4. fejezet („természet”) is tartalmaz egy töredékes listát, ám ezt nem láttam indokoltnak külön szerepeltetni.

Az 1. táblázat mindezt összehasonlítható módon, a sorrendbeli eltéréseket és az elnevezésbeli különbségeket jórészt kiküszöbölve ábrázolja.⁶ Minden oszlopban csillag (*) jelöli azt a kategóriát,⁷ amellyel Arisztotelész a felsorolást kezdi. Mint látható, időnként az élőlényeket, azon belül is az állatokat említi első helyen (a *Fizikában* és a *Metafizika Z* könyvében), máskor pedig az egyszerű testeket, vagyis az elemeket (*Az égbolt*, illetve *Metafizika Δ* és H), egy esetben (*Meteorológia*) pedig az égitesteket. A sorrend kérdésére a későbbiekben még visszatérünk.

1. táblázat. A természeti létezők / szubsztanciák tipológiai Arisztotelésznél

<i>Fizika</i> B.1	<i>Az égbolt</i> Γ.1	<i>Meteorológia</i> A.1	<i>Metafizika</i> Δ.8	<i>Metafizika</i> Z.2	<i>Metafizika</i> H.1
*állatok	állatok	állatok	állatok / élőlények	*állatok	állatok
-- részeik	-- részeik		-- részeik	-- részeik	-- részeik
növények	növények	növények		növények	növények
	-- részeik			-- részeik	-- részeik
egyszerű testek (föld, tűz, levegő, víz)	*egyszerű testek (tűz, föld stb.)	testek elemei	*egyszerű testek (föld, tűz, víz stb.)	természeti testek (tűz, víz, föld stb.)	*egyszerű testek (tűz, föld, víz, levegő stb.)
				-- részeik	
„effélék” (?) [az egyszerű testekből álló dolgok]	egyszerű tes- tekből álló dolgok		testekből összetett dolgok	természeti testekből összeálló dolgok	
	az égbolt			az égbolt	az égbolt
	-- részei	*csillagok	isteni létezők (?)	-- részei (csillagok, Hold, Nap)	-- részei
			-- részeik		
		léggöri jelenségek			

Forrás: saját szerkesztés

A táblázatból, úgy vélem, egyértelműen megállapítható, hogy – a *Meteorológiát* nem számítva – az első öt sor lényegében azonos típusokat tartalmaz és azonos logika szerint tagolható:

élőlények (állatok és növények) – élőlények részei – elemek.

⁶ A továbbiakban, amikor a különböző szöveghelyeken Arisztotelész által adott alternatív felsorolásokról (a táblázat oszlopairól) esik szó, ha az egyértelműség megengedi – a hosszú és ismétlődő helymeghatározásokat kiváltandó – Alfa-, Béta-, Gamma-, Delta-, Zéta és Éta-listaként rövidítem őket a könyvek görög elnevezése alapján, a táblázatból könnyen beazonosítható módon.

⁷ Itt és a következőkben a „kategória” szót számos alkalommal fogom *nem* arisztotelészi értelemben használni, hanem a ma használatos általános osztályozáslogikái értelemben, vagyis létezők, dolgok bármiféle csoportjának megjelölésére, tekintet nélkül e csoport helyére valamilyen osztályozási hierarchiában. Mivel az elemzések később Arisztotelész szubsztanciaelméletét, és azon keresztül a kategóriaelméletét is érinteni fogják, elismerem, hogy ez némileg kockázatos döntés. Úgy vélem azonban, hogy nem vezet félreértéshez. Ahol szükséges, inkább azt jelölöm külön, amikor arisztotelészi értelemben használom a szót.

Vagyis annak, hogy a növények részei hiányoznak a *Fizika* listájáról, illetve a *Metafizika* Delta könyvében adott felsorolásból maguk a növények is, nincs filozófiai jelentősége. Az utóbbira talán az a magyarázat, hogy Arisztotelész ott a *zóa* szót a tágabb 'élőlények' jelentésében értette (ez az értelmezés egyben a növények részeit is visszahozza a Delta-listára). Minthogy a jelen elemzés számára nincs hozadéka az állatok és a növények elkülönült kategóriaként kezelésének, ezért a továbbiakban a kettőt összevonva, élőlényekként utalok rájuk, hogy a rendkívül összetett kategórialajstromok átláthatóságát némileg növeljem. A *Meteorológiából* rekonstruált listának az a sajátossága, hogy részeket egyáltalán nem említ egyik tétel tárgyalásánál sem, míg a *Metafizika* Zéta könyve még az egyszerű testek részeit is beilleszti a felsorolásba (hatodik sor).

A hetedik sorban szereplő típus, az egyszerű testekből álló „összetett dolgok” kategóriája szintén a lista eléggé állandó, tipikus elemének tekinthető. Különösen azt figyelembe véve, hogy a *Fizika* második könyvében is előkerül, ha nem is a felsorolásban, de a következő elemzések során: amikor Arisztotelész arról elmélkedik, hogy az ágynak, a köpenynek és más mesterséges alkotásoknak van belső forrása a változásra, „amennyiben járulékosan kő vagy föld, vagy ezekből álló vegyülek” (192b19–20). Ezért lehet, hogy az elemekből összeálló – akár egynemű, akár vegyülekszerű – dolgokat magán a listán is bele kell értenünk az „és az effélék” formulába, ahogyan Ross (1936, 500) is feltételezi. Ennél komolyabb nehézséget vetít előre a Delta-lista megfogalmazása. Az *égbolt* és a *Metafizika* Zéta könyve az egyszerű testekből (elemekből) összetett dolgokról beszél, a Delta könyv viszont az egyszerű testekből [*ta hapla sómata*] előbb általánosít: „általában véve a testekről” [*holós sómata*] beszél, és csak azután a belőlük összetett dolgokról. Ennek a különbségnek a valódi jelentősége a listák szerkezetének feltárása során válik majd nyilvánvalóvá.

Az égboltot (nyolcadik sor) szintén három felsorolás említi. A róla elnevezett műben és a *Metafizika* Zéta könyvében is példaként szerepel az előző pontban említett összetett testekre, az Éta-listán viszont hiányzik a fölérendelt kategória, így egyszerűen az állatok, a növények és az elemek mellé rendelve jelenik meg. Az égboltot mindhárom esetben követi a részeinek említése (kilencedik sor), amelyet azonban csak a Zéta-lista egyértelműsít, hogy tudniillik az égitestekre kell gondolnunk. Ugyanakkor itt ismét van egy negyedik felsorolás, amely kevésbé nyilvánvalóan, de tartalmazza ezt a tétel-csoportot. A Delta könyvben ugyanis „a testekből összetett dolgokra” két példát említi Arisztotelész, az állatokat és az „isteni lényeket” [*daimonia*], ahol ez utóbbin a modern értelmezők többsége – analóg szöveghelyek (*Met* E.1 1026a18–20; Λ.8 1074a30–31) alapján – az égitesteket érti. Az égbolt részei tehát, úgy tűnik, szerepelnek a Delta rendkívül hiányos listáján, magát az égboltot azonban nehéz lenne beleolvasni a *daimonia* kategóriájába. Valójában még az sem egyértelmű, hogy csakugyan „égboltként” helyes-e fordítani az *uranost*. A Zéta könyv jellemzése nyomán („a természeti testek összességéből áll össze”) számos fordító és értelmező a „világmindenség” fordítást fogadja el *Az égbolt* című mű első könyve 9. fejezete (278b12–22) tipológiáját követve. Ekkor azonban azt kell megmagyarázniuk, miért csak égitesteket említi Arisztotelész az *uranos* részeként, meghozza ugyanabban a Zéta könyvben adott felsorolásban, ahol a fenti jellemzés is szerepel.

Három olyan tétel van a fenti táblázatban, amely csak egy-egy listán fordul elő: az egyszerű testek részei (hatodik sor, a Zéta-listán), az „isteni lények” (= égitestek) részei (tizedik sor, a Delta-listán), illetve a légköri jelenségek (tizenegyedik sor, az Alfa-listán). Mint később látni fogjuk, még az is kérdéses mindhárom esetben, hogy mit kell inkább megmagyaráznunk: mellőzésüket a többi listáról, vagy azt, hogy egyáltalán miért említi őket Arisztotelész azon az egyen.

Mindez azt a benyomást kelti, hogy Arisztotelész szeme előtt – legalábbis ami a tételek enumerációját illeti – lényegében véve ugyanaz a lista lebegett mind a hat fenti szöveghely megfogalmazása során, egyes tételek hiánya pedig vagy abból fakadt, hogy időnként nem érezte szükségesnek a teljes lista felsorolását, vagy abból, hogy az adott szövegkörnyezet szempontjából bizonyos tételek nem tűntek relevánsnak. A mikro-makro skálán felfelé haladva a következőképpen rendezhetjük el a típusokat (a három atipikus tételt sorszám helyett betű és kurziválás jelöli):

x) az egyszerű testek részei;

1) az egyszerű testek (= az elemek);

2) az egyszerű testekből összetett dolgok, közülük külön kiemelve a következőket:

3) az élőlények részei;

4) az élőlények;

y) a légköri jelenségek;

z) az égitestek részei;

5) az égbolt részei (= az égitestek);

6) az égbolt [v. a világmindenség].

Pontosan minek a tipológiájáról van szó?

Az elemzés során mindeddig nem vettük figyelembe, hogy a vizsgált hat szöveghelyen pontosan minek az altípusait is adja meg Arisztotelész. Annyiban jogosan tettük félre ezt a kérdést, hogy a felsorolt tételek között valóban figyelemre méltó összecsengés volt. Mindazonáltal nem mellőzhetjük tovább a probléma szemügyre vételét, hiszen előfordulhat, hogy az egyezések csak valamilyen esetleges egybeesésnek köszönhetőek.⁸ Az elemzésbe ettől kezdve bevonunk négy további helyet: a *Kategóriák* bizonyos fejezeteit, továbbá *Az égbolt* első (A) könyvéből, *A lélek* második (B) könyvéből és a *Metafizika* tizenkettedik (Λ) könyvéből vett egy-egy passzust. Ezekben ugyan nem találunk az előző hat-hoz hasonló tételes lajstromot, ám a listák egységesítő elvének feltárásánál, valamint később, szerkezetük rekonstrukciójánál mégis hasznos szempontokkal szolgálnak.

A *Fizikában*, vagyis a Béta-listán Arisztotelész saját meghatározása szerint a természet révén létezők [*ta physei onta*] taxonómiáját nyújtja.⁹ Ugyanakkor pár sorral a felsorolás után megkülönböztet egy kitétetett esetet a természet révén létezés tágabb kategóriáján belül: amikor azt mondhatjuk, hogy valaminek „természete van” [*physin*

⁸ Ha szabad egy mai és némiképp kaján párhuzamot felhozunk: mindig van esély rá, hogy egy település közbeszerzési pályázatán nyertes cégek vezetőinek a névsora csak véletlenül esik egybe a polgármester középiskolai osztálytársainak névsorával...

⁹ A magyar fordítás „természeti módon létezőnek” fordítja a *ta physei onta*-t. Úgy vélem azonban, hogy – éppen ezeknél a szövegeknél, ahol az elemzés tárgyát alkotja a természet és a vele összefüggő fogalmak – fontos az arisztotelészi terminusok mögött álló „logika” minél pontosabban visszaadása: a természeti szubsztanciákat az teszi természeti szubsztanciává, hogy magukban hordozzák a természetet mint mozgásuk és nyugvásuk forrását; a természetes mozgásokat az teszi természetessé, hogy a mozgó test természete, vagyis belső princípiuma okozza őket és vele összhangban mennek végbe; stb. Azt a félreértést sajnos még az általam javasolt a fordítás sem tudja elhárítani, hogy a „természet révén/szerint létező” olvastán a modern olvasó hajlamos valamiféle egyetemes természetet feltételezni, amely létrehozta ezeket a dolgokat, holott Arisztotelésznél a dolog saját, partikuláris belső természetéről van szó, így még pontosabb lenne a „saját természete révén létező” megnevezés. Mindazonáltal a gördülékenyebb fogalmazás kedvéért – a szöveg magyar fordítójához hasonlóan – rendszerint én is „természeti létező” kifejezést fogom használni.

ekhei). Ez, hangsúlyozza, csak szubsztanciákra (a magyar fordításban: „különálló létezőkre”) igaz. Minden egyéb esetben pusztán azt mondhatjuk, hogy valami „természet révén létezik” [*physei estin*] vagy „természet szerint létezik” [*kata physin estin*] (192b32–193a1). A mozgásnak, például a tűz felfelé irányuló mozgásának nincsen természete, csupán természetes lehet, vagyis természet révén/szerint mehet végbe. Bár a szöveg nyíltan nem mondja ki, de elég egyértelműen implikálja, hogy ez a példa a szubsztancia kivételével az összes többi kategóriát, vagyis a járulékos létezők valamennyi nemét képviseli, már amennyiben azok természetes módon léteznek.¹⁰

E megkülönböztetés felől visszatekintve elmondhatjuk, hogy a természet révén létezők főbb típusainak felsorolásánál Arisztotelész valójában nem általában véve a természeti létezők kategóriájára gondol, hanem csak a természettel bíró létezőkre, vagyis a természeti szubsztanciákra. A felsorolt példái ugyanis valamennyien e szűkebb és számára kitüntetett jelentőségű kategóriába tartoznak. Ezt a kritikát azzal sem lehet kivédeni, hogy az „és az ehhez hasonló” formula foglalja magába az akcidentális természeti létezőket. Ugyanis, mint láttuk, Arisztotelész azt is kimondja hogy a természeti létezők valamennyi általa említett esetében az a közös, hogy „magukban hordják [*en heautó ... ekhei*] mozgásuk és nyugvásuk forrását”, vagyis a természetüket. Ez pedig a fenti megkülönböztetés szerint csak a természeti szubsztanciák szűkebb kategóriájára igaz.

Érdemes ezért visszamenni ahhoz a szöveghez, amely szubsztancia fogalmát tárgyaló fennmaradt arisztotelészi helyek közül minden bizonnyal legkorábbi. A *Kategóriák* 2–5. fejezete nyelvi és logikai érdeklődésének köszönhetően persze nem tematizálja a természeti létezés kérdését és nem ad tipológiát a természeti létezőkre. A szubsztancia itt az „összekapcsolás nélkül mondott szavak” rendszerező elemzéséből nyert legfelső nemfogalmak, az arisztotelészi értelemben vett kategóriák egyikeként, méghozzá a kitüntetett, elsődleges kategóriaként jelenik meg. Ugyanakkor megfigyelhetjük, hogy a szubsztancia fogalmának elemzése során Arisztotelész példái mindvégig természeti létezők, illetve azok osztályai: ember, ló, ökör, állat/élőlény, fa, növény, illetve a test és a lélek.

Az égbolt harmadik könyvében, a Gamma-lista tételeiről viszont már egyértelműen kimondja Arisztotelész, hogy „a természetinek mondott dolgok” [*ta physei legomena*]¹¹ körén belül a szubsztanciáknak (vagyis, mint valamivel később meg is nevezi: a természeti szubsztanciáknak) a példái. *Az égbolt* első könyvében ellenben, ahol ugyan nem található meg az általunk vizsgált tételes lista, a következőt olvassuk:

Az égbolt A.1. 268a1–6:

„A természet tudománya [*hé peri physeós epistémé*] láthatólag szinte legfőképp a testekkel és nagyságokkal, illetve ezek tulajdonságaival és mozgásaival foglalkozik, valamint az ilyesfajta szubsztancia valamennyi alapelvével. A természettől fogva összeálló dolgok közül egyesek ugyanis testek és nagyságok, mások rendelkeznek testtel és nagysággal, megint mások pedig ez utóbbiak alapelvi.”

¹⁰ Amikor viszont az elhatárolás másik oldalát, vagyis a nem természet révén létezőket vizsgálja, akkor minden különösebb nehézség nélkül illeszti be a gyógyító mesterség eredményeként előálló egészséget (vagyis egy egyértelműen járulékos létezőt) az ág, köpeny, ház, szobor alkotta példái sorába (vö. *Fizika* B.1 192b16–193b11). A második részben még visszatérünk arra a kérdésre – amely talán ennek az aszimmetriának a hátterében is áll –, hogy vajon Arisztotelész szerint beszélhetünk-e egyáltalán szubsztanciáról a nem természeti létezők esetében.

¹¹ Ezt is pontosabb, de nehezkesebb lenne „természet általinak mondott”-nak fordítani, lásd 9. lj.

Ha a legáltalánosabb kategóriát keressük, amely e szövegrészben szerepel, jóllehet csak impliciten, azt a természet tudományának tárgyaiként jelölhetjük meg. Ezen belül emeli ki Arisztotelész központi alkategóriaként a testeket és a nagyságokat, majd eköré rendezi el a többi dolgot, amelyekkel e tudománynak foglalkoznia kell. Az első mondat végén a testeket és nagyságokat szubsztanciaként határozza meg,¹² a második mondatban szereplő „természettől fogva összeálló dolgok” [*ta physei synestóta*] leírását pedig úgy kell értelmeznünk, mint a szubsztancia általános kategóriáján belül az „ilyesfajta” megszorítással képzett osztály (a testek és nagyságok) fölé rendelt genust. Ekkor pedig a szöveg alapvető kategoriális rendszere fedésbe hozható a *Fizika* második és *Az égbolt* harmadik könyvéből kiolvashatóval: a természet tudományának tárgyai a legáltalánosabb értelemben véve nem mások, mint a természet révén létező dolgok, a természettől fogva összeálló dolgok pedig az előbbi kategórián belül a természeti szubsztanciák. *Az égbolt* első és harmadik könyve közötti összhang egy szinttel lejjebb is fennmarad, amennyiben az előbbiben szereplő „testtel és nagysággal rendelkezik” [*ekhei sóma kai megethos*] predikátumot megfeleltethetjük, vagy legalábbis kapcsolatba hozhatjuk az utóbbi könyv „testekkel és nagyságokkal együtt jön létre” [*meta sómatón gignontai kai megethón*] predikátumával.

A *Meteorológia* (Alfa-lista) némiképp kilóg a sorból, ugyanis nem egyszerűen kategóriákat sorol fel, hanem egy kutatási projekt, illetve tudományos értekezés (a *methodos* szó mindkettőt jelentheti) már megvalósított/megírt és még hátralevő szakaszait veszi tételesen számba. (Fent, az idézetben szögletes zárójelben álló számokkal jelöltem a program egyes pontjait.) *Az égbolt* két passzusához hasonlóan itt sem kizárólag szubsztanciákat említ Arisztotelész: „a természet első okai”, „a természetes mozgások”, a „keletkezés és a pusztulás”, illetve más olyan jelenségek is a felsorolás részét alkotják, amelyek „természet szerint mennek végbe” [*symbainei kata physin*] (338b1). Így, paradox módon, éppen *Az égbolt* és a *Meteorológia*, nem pedig a *Fizika* listája az, amely a természeti szubsztanciáknál szélesebb kört, a természeti létezőket lajstromozza. Az 1. táblázat elkészítésekor ebből a tágabb halmazból bizonyos önkénnyel válogattam ki azokat, amelyek a többi listával azonos kategoriális terjedelemben tartoznak, vagyis a természeti szubsztanciákat. Ez az önkényesség azonban csak annyit jelent, hogy az itteni felsorolásban az arisztotelészi értelemben szubsztanciának tekinthető dolgok nem különböznek el a másfajta létezőktől, sőt, Arisztotelész nem is használja e szövegben a szubsztancia szót, csupán testekről beszél.

Ettől függetlenül a *Meteorológia* kutatási programja összhangban van a természet tudományának *Az égbolt* első könyvében vázolt tárgykörével. Egyrészt a szöveg rögtön az elején jelzi, hogy a vázolt kutatás [*methodos*] a természet fogalmához köthető, hiszen a természet első okainak, majd valamennyi természetes mozgásnak a vizsgálatával kezdődik. Vagyis azonosíthatjuk *Az égbolt* első könyvében megnevezett *peri physeós epistémével*, illetve a harmadik könyvbéli *peri physeós historiával*. Másrészt különféle testekről (3. és 4. pont), alapelveikről (1. pont) és mozgásaikról (2. és 5. pont), továbbá testtel rendelkező dolgokról (7. és 8. pont) van szó benne. Némi bizonytalanságot egyedül éppen a mű tárgyát alkotó „meteorológiai jelenségek” (6. pont) státusza jelent.

¹² Nem igazán világos, hogy a testeken kívül milyen más nagyságok lennének a természet tudománya illetékességi körébe tartozó szubsztanciák, ez már az ókori kommentátoroknak is fejtörést okozott (lásd Szimplikiosz kommentárját a helyhez: *inDC* 7.28–8.9). A kérdésre, akárcsak számos ebben a fejezetben felvetett problémára, majd a második részben térünk vissza a természeti szubsztanciák típusainak tételes vizsgálata során.

Az égbolt első könyvéhez hasonlóan *A lélek* második könyve sem tartalmaz a hat általunk vizsgálthoz hasonló tételes felsorolást, mégis több szempontból is érdekes lesz a számunkra. Az első fejezet célja annak meghatározása, hogy mi a lélek. Ehhez Arisztotelész a szubsztancia kategóriájából indul ki, majd megjegyzi:

A lélek B.1. 412a9–16:

„Leginkább a testek tűnnek szubsztanciának, és ezek közül is leginkább a természeti testek: ezek ugyanis princípiumai a többinek. A természeti testek közül némelyekben van élet, másokban nincs. [...] ...minden természeti test, amelynek része van az életben, szubsztanciának tekinthető, mégpedig az összetett szubsztancia értelmében.”

A lélek meghatározásához aztán további megkülönböztetések bevezetésével jut el Arisztotelész, amelyeket majd később vonunk be az elemzése. Annyi mindenesetre a fenti idézetből is látható, hogy az eddigi szövegekkel ellentétben Arisztotelész most nem a természet által létezők általánosabb kategóriájával kezdi, hogy ezen belül helyezze el a természeti szubsztanciákat, hanem a szubsztancia kategóriáján belül emeli ki a természeti testek osztályát. (Mivel a testek kategóriáját itt általánosabban használja, mint *Az égbolt* című munkában, beleértve a testtel rendelkező dolgokat is, a „természeti testek” megnevezés a „természeti szubsztanciák” szinonimája lesz.) Ez a megközelítés, mint látni fogjuk, a *Metafizika* releváns helyeinek gyakorlatával egyezik meg.¹³

E gyakorlat alól persze kivételt jelent a *Metafizika* Delta könyve, amely – szótárjellegéből adódóan – külön fejezetben tárgyalja a természet (4. fejezet) és a szubsztancia (8. fejezet) fogalmát. Az előbbi fejezetben a szubsztanciafogalom nem játszik hangsúlyos szerepet, az utóbbiban pedig elő sem fordul a „természet” szó vagy valamelyik származéka. Ugyanakkor a nyolcadik fejezetben a szubsztancia alosztályait alkotó testekre, illetve belőlük összetett dolgokra adott valamennyi példa *természeti* szubsztancia. A fejezet ebben a tekintetben – a *Kategóriák* szubsztancia-fejezeteihez hasonlóan – a tükörképe a *Fizika* Béta könyve első fejezetének, amelyben, mint láttuk, a természeti létezőre adott valamennyi példa *szubsztancia*, anélkül, hogy ezt Arisztotelész kimondaná.

A *Metafizika* Zéta könyve első fejezetében olvasható felsorolás szintén egyértelműen a könyv egészének tárgyát adó szubsztanciaelméleti fejtegetésekbe ágyazódik be, és a „természet” szó vagy származékai alig vannak jelen a szövegben. Ráadásul vagy túl specifikus értelemben szerepelnek, amennyiben itt az elemeket nevezi Arisztotelész „természeti testeknek”, szemben a többi listával, ahol mindig az „egyszerű testek” megnevezést használta, vagy pedig túl általános értelemben, amikor Xenokratész tanításának – név említése nélküli – felvázolása során „az ideák és a számok természetéről” olvasunk (1028b24–25). A listát alkotó tételekre viszont két másik összefoglaló nevet

¹³ Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni, hogy a fenti szöveg a mű második könyvének elejéről való. Az első könyv elején Arisztotelész hangsúlyozza, hogy a lélek megismerése részben azért fontos, mert „a lélek ismerete a teljes igazság megismeréséhez is nagyban hozzá fog járulni, kiváltképp pedig a természet megismeréséhez” (*DA* 402a5–7). Rögtön utána azonban úgy pontosítja a feladatot, hogy a lélek „természetét és szubsztanciáját, majd pedig járulékos részeit” kell tanulmányozni, és ettől kezdve a fejezet végéig a mű gondolatmenete alapvetően szubsztanciaelméleti jellegű, amelyben a (mai elnevezéssel) logikai-ismeretelméleti, tudományrendszertani, metafizikai és természetfilozófiai jellegű megfontolások meglehetősen kiegyenlítően jutnak szerephez. Ennek az általánosabb fejtegetésnek a keretén belül jut aztán Arisztotelész – némileg bizonytalanul – arra a következtetésre, hogy „a lélek – vagy minden, vagy az ilyen fajtájú lélek – tanulmányozása a természettudós feladata” (403a27–28; lásd ehhez Shields 2016, 100–101).

használ. Először a „testek” szót („a szubsztancia a leginkább és a legszembetűnőbb módon a testekben van jelen”¹⁴). Ez *Az égbolt* és *A lélek* című művek fogalmiságát idézi. Az eddigi elemzések fényében látható, hogy tisztáznunk kell majd, milyen viszonyt tételezhetünk fel az alábbi leíró terminusok között:

- Az égbolt* A.1: „testtel és nagysággal rendelkező dolgok”
Az égbolt Γ.1: „testekkel és nagyságokkal együtt létrejövő dolgok”
A lélek B.1: „élettel rendelkező természeti testek”
 Metafizika Δ.8: „testekből összetett dolgok”
 Metafizika Z.2: „a testekben jelen levő szubsztancia.”

Annyit azonban már eddig is láttunk, hogy Arisztotelész időnként – így *A lélek* második fejezetében, és talán a *Metafizika* Zéta könyvében is – tágabb értelemben használja a „testek” szót és beleérti a „testekkel rendelkező”, „velük együtt létrejövő”, vagy „belőlük összetett” dolgokat is. A következőkben ezért, hacsak nem Arisztotelész saját szavait idézem, a „testi szubsztancia” terminust fogom ebben az általános értelemben használni, a „testek” szót pedig a szűkebb értelemben, a „testi” jelző ugyanis megengedi, hogy az általa jelzett szubsztanciának legyen egyéb összetevője is.¹⁵ Ez alapján pedig a Delta könyv szubsztancia-fejezetével kapcsolatban is pontosabb úgy fogalmazni, hogy ott Arisztotelész az általunk vizsgált tételeket a testi szubsztanciák fajtáiként sorolja fel, nem pedig a természeti szubsztancia fajtáiként, tekintve, hogy a testfogalom jelen van, míg a természetfogalom hiányzik a szövegből.

A másik szót akkor kezdi használni, amikor áttér Platón, Szpeuszipposz és Xenokratész tanításának ismertetésére: ettől kezdve inkább „érzékkelhető dolgokról” [*Ita aisthétai*], illetve először, mintegy átmenetként, „érzékkelhető testekről” olvasunk, szembeállítva őket az örök szubsztanciákkal. Míg a „testek” terminus a természetfilozófiai munkákkal kapcsolja össze a Zéta könyv elemzését, addig az utóbbi, platonizáló nyelvezet egyben a Lambda könyv fogalomhasználatával és kérdésfeltevésével mutat rokonságot, amelyre rövidesen rátérünk. Különbségeik ellenére a *Metafizika* mindkét könyve azt a kérdést vezeti fel e fogalom párral, hogy vajon az örök és nem érzékkelhető szubsztanciák kategóriáját betölti-e valamiféle létező, és mindkét helyen a platóni Akadémián kidolgozott válaszokat vesz számba Arisztotelész, míg a saját javaslatára, a mozdulatlan mozgatókra nem tesz még csak utalást sem. Mindebből egyelőre csak annyit rögzítsünk, hogy a Zéta könyv listájával kapcsolatban Arisztotelész nem használja a „természeti szubsztancia” terminust, helyette „testekről”, illetve „érzékkelhető dolgokról” beszél.

¹⁴ Ez a megfogalmazás ugyanakkor már jelzi, hogy a Zéta-könyvben a szubsztanciafogalom átalakul a *Kategóriák*hoz képest, pontosabban differenciálódik. Michael Wedin (2000) egyértelműsítő jelölésével: a korábbi műben kidolgozott szubsztanciafogalmat *c-substance*-nak nevezi (a *Kategóriák* latin és angol neve nyomán), a *Metafizika* Zéta új fogalmát pedig *substance-of*-nak. Sajnos ez utóbbit elég nehéz gördülékenyen lefordítani magyarra, a pontos, ám nehézkes fordítás: „valaminek-a-szubsztanciája”. A kettő különbségét a második részben tárgyaljuk majd. Egyelőre csak annyit jeleznek, hogy ha szubsztancián a fenti helyen *c-szubsztanciát* értünk, akkor a „testekben jelen lenni” [*hypankhein tois sómasin*] megfogalmazás a testtel rendelkező dolog és teste (vagyis az élőlény és teste) viszonyára utal, ha viszont „valaminek-a-szubsztanciája”-ként interpretáljuk, akkor a testi létező és az őt szubsztanciává tevő belső princípium (például az élőlény és lelke) viszonyára. Ez utóbbi esetben persze egy mondaton belül két különböző értelemben használja a szót Arisztotelész, hiszen azzal folytatja, hogy „ezért mondjuk szubsztanciának az állatokat...”

¹⁵ Maga Arisztotelész tudtommal nem használja ebben az értelemben az *usia sómatiké* terminust, legalábbis az általunk vizsgált szöveghelyeken nem. Amikor előfordul nála a terminus (pl. *Phys* Δ.7 214a12 vagy *GC* A.5 320b22), akkor a szűkebb értelemben vett testek szinonimájaként szerepel.

A *Metafizika* Éta-listáján ezzel szemben *expressis verbis* szerepel a „természeti” [*hai physikai*] jelző, és a szövegösszefüggésben egyértelműen a szubsztancia főnévre utal vizsgálja (1042a6–8). Arisztotelész némi átfogalmazással megismétli a Z.2. fejezet állítását. Ott azt mondta: „[ú]gy tetszik, a szubsztancia a leginkább szembetűnő módon a testekben van jelen,” itt viszont arról olvasunk, hogy vannak mindenki által elismert és vannak vitatott szubsztanciák, a természeti szubsztanciák pedig az előbbi csoportba tartoznak (sőt, mintha azt is sugallná a szöveg, hogy ők alkotják ezt a csoportot).

Nem biztos, hogy különös jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy az Éta könyvben nem a „testek” vagy „testi szubsztanciák”, hanem a „természeti szubsztanciák” elnevezés szerepel. Meglehet, pusztán arról van szó, hogy amikor Arisztotelész szembetűnőségről beszél, vagyis a Zéta-listánál, akkor egy empirikus jellemzőt, a testi mivoltot emeli ki, amikor viszont az Éta-listánál a közfelfogásra hivatkozik (amelynél persze kérdéses, hogy pontosan kikre is terjed ki), akkor a fogalmibb jellemzőt, a természeti mivoltot hangsúlyozza. De talán van egy további oka is annak, hogy a „természeti” szó itt felbukkan. Az Éta könyv ugyanis szoros egységet alkot az előtte álló Zétával,¹⁶ amelynek utolsó, 17. fejezetében Arisztotelész „másik kiindulópontot” javasol az addigi fejtegetésekhez képest – részben éppen annak reményében, hogy így az érzékelhető szubsztanciáktól függetlenül létező, örök szubsztanciák mivoltára is fényt derítsen (1041a7–9). Ez az új szempont nem más, mint a szubsztanciális formának új szerepben, princípiumként és okként való tekintetbe vétele (1041a9–10). A fejezet – és egyben a Zéta könyv – legvégén aztán ezt az aktív szerepben vett formát vagy esszenciát azonosítja a dolog természetével, mondván, hogy azok a dolgok, „amelyek szubsztanciák, [...] a természetnek megfelelően azok [t.i. szubsztanciák] és a természet által vannak összeállítva, ezért a szubsztancia a dolog természete” (1041b29–30).¹⁷ Ezt követi

¹⁶ Frede és Patzig (1988a, 22–23) szerint eredetileg ez a két könyv volt az az irat, amelyet a (*Metafizika*ként kanonizált műben közvetlenül utánuk következő) Théta könyv (1049b27–28) „a szubsztanciáról szóló fejtegetések”-nek [*logoi*] nevez, az Ióta (1053b17–18) pedig „a szubsztanciáról és a létezésről szóló”-nak.

¹⁷ Természetesen az idézet elején ’c-szubsztancia’, a végén pedig a ’valaminek-a-szubsztanciája’ értelemben véve a szót. – Arisztotelész kijelentése mindazonáltal meglehetősen váratlan, tekintve hogy a fejezet bevezetése még azt ígérte, a nem érzékelhető, tehát nem természeti szubsztanciákra is fény fog derülni. Ha azonban az egész Zéta-könyv összefüggésében vizsgáljuk, akkor kevésbé lesz meglepő. Miután ugyanis Arisztotelész a 2. fejezetben megállapította, hogy a szubsztancia legnyilvánvalóbban a testekben van jelen és (kétszer is) megfogalmazza a kétirányú revíziós programját (felülvizsgálni, vajon valamennyi testi dolog szubsztancia-e, illetve vannak-e rajtuk kívül más szubsztanciák is), a 3. fejezetben (1029a33–34) a vizsgálódást leszűkíti az érzékelhető dolgokra. Ehhez aztán tartja is magát a könyv hátralevő részében, kivéve a fenti idézett helyet a 17. fejezetben, illetve a 11. fejezet egy megjegyzését (1037a10–16). Ez utóbbi helyen nemcsak arról olvasunk, hogy később még meg kell vizsgálnunk másfajta szubsztanciákat, például a számokat, de arról is, hogy az érzékelhető szubsztanciák elemzésére (vagyis egy nem az első filozófia, hanem a természetfilozófia körébe tartozó vizsgálódásra) is „evégett” vállalkozik Arisztotelész. Werner Jaeger (1923, 205–6) az előző két szöveghelyet, ahol a nem érzékelhető szubsztanciák szóba kerülnek, későbbi betoldásnak tekinti, mely az eredetileg szigorúan az érzékelhető szubsztanciák vizsgálatára irányuló Zéta-Éta könyvet tágabb metafizikai kutatási programba igyekezett illeszteni. Frede és Patzig (1988a, 21skk és 1988b, 54 és 216) ezzel szemben úgy véli, hogy a ZH könyvek egy nagyobb terjedelmű értekezés részét alkották eredetileg, amely vagy befejezetlenül maradt, vagy a többi része elveszett, és amely a nem érzékelhető szubsztanciákat is tárgyalta (volna). Ez utóbbi részek azonban nem lehetnek azonosak a Lambda könyvvel, hanem később valaki – talán maga Arisztotelész – a Lambda könyvvel váltotta fel őket, amikor új koncepció szerint elkezdte formálni a ma ismert *Metafizika* szövegkorpuszának eredeti változatát.

aztán az Éta könyv 1. fejezete, amely rekapitulálja a Zéta könyvet (pontosabban annak egy korábbi változatát, lásd Burnyeat 2001, 62–63), ahol Arisztotelész már a „természeti szubsztanciák” terminust használja.

Végül ki kell térnünk a szubsztancia kategóriájának arra az általános felosztására is, amely a Lambda könyv elején található. Jóllehet ez az általunk vizsgált tételek közül csak az élőlényeket említi, ám relevanciája aligha vitatható elemzéseink szempontjából.

Metafizika A.1 1069a30–b2:

„Valóságos létező [*usiai*] pedig három<féle> van. Az egyik érzékelhető, ennek egyik <fajtája> mulandó, ezt mindenki elfogadja, ilyenek például a növények és az állatok, a másik pedig örökkévaló, ennek az elemeit kell megragadnunk, hogy vajon egy van-e, vagy sok. A másik pedig mozdulatlan... [...] Nos, az első két valóságos létező a természetkutatás tárgya, hiszen mozgással járnak együtt, a harmadik pedig egy másik tudományé, hacsak nincs neki amazokkal közös alapelve.” (A fordítást módosítottam – M. G.)

A fennmaradt kéziratokban olvasható rendkívül kusza mondat szerkezet következtében (szinte biztosan szövegromlásról van szó, vagy arról is¹⁸) egyetlen dolgot tudunk egyértelműen kiolvasni a görög szövegből: a szubsztanciák hármas felosztását. Arisztotelész első szinten az érzékelhető szubsztanciákat különbözteti meg a mozdulatlanoktól, majd az érzékelhető szubsztanciák kategóriáján belül az örökké fennállókat a keletkező és pusztulóktól. Az első megkülönböztetésből az is következik, hogy a mozdulatlan (és minden más szempontból változatlan) szubsztanciák egyben nem érzékelhetők, azt pedig ki is mondja röviddel utána (1069b3), hogy az érzékelhető szubsztanciák nem változatlanok.

A mozdulatlan és érzékelhetetlen szubsztanciák nem természeti szubsztanciák (l. 1071b3–5, de implicite már 1069a36–b1-ben is), ezért kívül esnek a jelen írás tárgyán. Egy jelentősége mégis van e kategóriának számunkra. Noha a fenti idézet folytatásában a platóni ideákat és a matematikai tárgyakat sorolja ide – hipotetikusán – Arisztotelész, amelyeknek szubsztancia-voltát a *Metafizika* más helyein aztán jól ismert módon cáfolja. Ám saját rendszerében ugyanezt a helyet töltik be a mozdulatlan mozgatók, és ennek köszönhetően a szubsztancia kategóriája Arisztotelésznél sem zárul be maradéktalanul a természeti létezők kategóriáján belülre. A természeti létező és a szubsztancia osztályának terjedelme így két egymást metsző halmaz lesz, amelyeknek metszetében a természeti szubsztancia kategóriája áll, amelyhez így mindkét osztályból kiindulva el lehet jutni. Az elemzéseink eredményeit összefoglaló 2. táblázatból (76. o.) jól látható, hogy Arisztotelész pontosan így is jár el szinte valamennyi általunk vizsgált passzusban. A táblázat utolsó oszlopa azokat a kategóriákat tartalmazza, amelyeket elemzésünk az egyes szöveg helyeken a listák egységét megteremtő általános fogalomként azonosított (az egyszerűség kedvéért a táblázat fejléce ezt „fajfogalomnak” nevezi), a középső oszlop pedig azt a kategóriát („nemfogalmat”), amelyen belül ugyanaz a szöveg hely az előző kategóriát elhelyezi.

¹⁸ A szövegromlásra, pontosabban két kézirati variáns létezésére már Aphrodisziaszi Alexandrosz felhívta a figyelmet (fr. 4b Freudenthal), Averroes tudósítása szerint (l. Ibn Rusd 1986, 72, 1420–21 Bouyges). A modern filológiában Bonitz (1842, 104 és 1849, 471) óta folyik küzdelem a szöveg helyreállításáért, lásd Fazzo (2012, 231–237 és 2013, 162–168) áttekintését. A fennmaradt kéziratok többségében olvasható változatot, a fordítását, valamint a mai szövegjavítási és értelmezési javaslatokat lásd Molnár (megjelenés alatt). A fenti fordítás javításai már figyelembe veszik az ottani megfontolások eredményeit.

2. táblázat. A listák tételeit magukban foglaló kategóriák Arisztotelész szerint

szöveghely	„nemfogalom”	„fajfogalom”
* <i>Kategóriák</i>	szubsztanciák	—
<i>Fizika</i> B.1	természet révén létezők	[természeti szubsztanciák]
* <i>Az égbolt</i> A.1	a természettudomány tárgyai	[természeti] szubsztanciák
<i>Az égbolt</i> Γ.1	természetinek mondott dolgok	természeti szubsztanciák
<i>Meteorológia</i> A.1	[a természettudomány tárgyai]	—
* <i>A lélek</i> B.1	szubsztanciák	természeti testek
<i>Metafizika</i> Δ.8	szubsztanciák	[testi szubsztanciák]
<i>Metafizika</i> Z.2	szubsztanciák	testi/érzékelhető szubsztanciák
<i>Metafizika</i> H.1	szubsztanciák	természeti szubsztanciák
* <i>Metafizika</i> Λ.1	szubsztanciák	érzékelhető szubsztanciák

Forrás: saját szerkesztés. (* jelöli azokat a szöveghelyeket, amelyekben nem szerepel az általunk vizsgált tételes felsorolás, szögletes zárójel pedig az adott helyen még nem nevezett, de implicit módon jelen levő kategóriát.)

Aligha meglepő módon, amikor Arisztotelész természetfilozófiai-természettudományos műveiben a tárgyterület egészét érintő tisztázó vagy programadó eszmefuttatásba kezd – és a *Fizika*, *Az égbolt*, a *Meteorológia* című művekben szereplő, általunk vizsgált listák mind ilyen szövegösszefüggésben bukkannak fel – következetesen a természet révén létező dolgok tágabb kategóriájából, vagy annak valamelyik szinonimájából indul ki. Annak oka pedig, hogy ezen belül miért emeli ki a természeti szubsztanciákat a vizsgálódások központi tárgyaként, az a meggyőződése, amelyet eredetileg a *Kategóriák* című műben fogalmazott meg filozófiailag valamelyest reflektáltan, hogy a szubsztancia ontológiai tekintetben elsődleges a többi kategóriához képest. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy természetfilozófiai elemzéseinek fókuszában a természeti szubsztanciák állnának (a *Fizika* legnagyobb része például a mozgásról szól, továbbá a végtelenről, a helyről, az ürességről és az időről – ezek egyike sem szubsztancia), de azt kimondhatjuk, hogy valamennyi elemzése azon a fogalmi rendszeren belül mozog, amelyben a szubsztancia a kitüntetett kategória.

A *Metafizika* általunk vizsgált helyein viszont, megint csak nem meglepő módon, Arisztotelész kiindulópontja a szubsztancia kategóriája. Mai terminológiával kifejezve ennek a *Kategóriákban* nyelvi-logikai elemzések révén kidolgozott, de már ott is (egyelőre tematizálatlanul maradó) ontológiai előfeltevésekkel terhelt fogalomnak igyekszik feltárni, végiggondolni az ontológiai vonatkozásait. Szubsztanciaelméleti vizsgálódásai pedig a természeti szubsztanciák elemzéséből indulnak ki, bár időnként valamilyen szinonimával nevezi meg őket. A prioritás háttérben itt inkább módszertani megfontolások állnak: a természeti szubsztanciák „számunkra ismertebbek”, következésképpen kevésbé vitatottak, ezért célszerű velük kezdeni (Z.3 1029a33 skk. és, kevésbé kifejtett módon, H.1 1042a22–25). Itt azonban szintén árnyalnunk kell a képet: még akkor is, amikor az érzékelhető szubsztanciákat tárgyalja Arisztotelész, érdeklődése túlmutat rajtuk. Az általunk Lambda könyvként ismert értekezés (vagy értekezéstörredék) a hatodik fejezetétől kezdve egyértelműen továbblép a természeti szubsztanciák tárgyalásától az örök és mozdulatlan szubsztanciák vizsgálatához, de mint láttuk, a Zéta könyvben is számos olyan passzus olvasható, amely ebbe az irányba mutat tovább. Ez persze érthető, legalábbis ha elfogadjuk, hogy a két könyv nem véletlenül, *pusztán* egy késői redaktor önkényének köszönhetően tartozik ugyanahhoz a – *Fizikáétól* elkülönülő – iratgyűjteményhez, amelyet mi *Metafizika* néven ismerünk. A Lambda könyv fent idézett helyén csak bizonytalanul fogalmazza meg Arisztotelész, hogy a harmadik szubsztanciátípus

egy a természetfilozófiától eltérő tudomány tárgya. Az Epsilon könyv tudományrendszertanában viszont, mint jól ismert, már nevet is kap ez a tudásterület, méghozzá mindjárt kettőt is: teológia, illetve első filozófia (1026a10–32).

Egyedül *A lélek* című mű tűnik úgy, hogy megsérti a fenti mintát. Az első könyv elején (A.1 403a27–28) Arisztotelész kijelenti, hogy a lélek vizsgálata a természettudomány/természetfilozófia része.¹⁹ Az általunk vizsgát, a második könyv elejéről származó szövegrész azonban, amelyben – a korábbi gondolkodók nézeteit bemutató endoxa-fejezetek után – a saját elemzéseit kezdi meg, mégis inkább a *Kategóriák* és a *Metafizika* oldalára sorolható, ugyanis Arisztotelész itt a lélek mibenlétének meghatározásánál a szubsztancia, nem pedig a természeti létező fogalmából indul ki. Mi lehet az oka ennek a deviációnak? Egyfelől, mint Shields (i. m. 100) hangsúlyozza, érdemes felfigyelnünk arra, hogy Arisztotelész az imént hivatkozott helyen úgy fogalmaz, hogy „a lélek – vagy minden, vagy az ilyenfajta lélek – tanulmányozása a természettudós feladata” (kiemelés tőlem). Vagyis fenntartja a lehetőséget, hogy van olyan lélek vagy lélekrész, amely nem része a természetnek, ezért nem tárgya a természet tudományának (lásd még *Met E.1* 1026a4–6 és *PA* 641b9–10). Itt természetesen a rögtön eszünkbe juthatnak Arisztotelész hírhedten rövid, kriptikus lélekelméleti kitérői. Egyrészt *A lélek* harmadik könyvében (5. fejezet, 430a10–25) az „aktív észről”, amely „különíthető, hatások által nem érintett és keveretlen, minthogy lényegénél fogva működés”, továbbá „halhatatlan és örök.”²⁰ Másrészt a *Metafizika* Lambda könyvében (7. fejezet, 1072b14–30) az ekkor még egyes számban említett mozdulatlan mozgatóról, amelyről eléggé váratlanul megtudjuk, hogy nemcsak örök, anyagtalan és tényleges működés, de ráadásul gondolkodik, tehát értelemmel és étellel is bír. Akár azt gondoljuk, hogy *A lélek*ben tárgyalt aktív észen Arisztotelész ezt a *Metafizika*-beli isteni intellektust értette, akár úgy véljük, hogy az emberi lélek legmagasabb rendű összetevőjére gondolt (Shieldsnél [i. m., 312 skk.] ez az „isteni” kontra „emberi interpretáció” dilemmája), van a rendszerben példa olyan lélek(rész)re, amely transzcendálja a természeti létezők világát.²¹ De nem csak a saját álláspontját számít. Láttuk, hogy Arisztotelész számára az is szempont egy kutatás kiindulópontjának meghatározásakor, hogy milyen mértékben uralkodik konszenzus az adott kérdésben. Márpedig a lélek esetében korántsem mondhatjuk el, hogy egyetértés uralkodik természeti létező mivoltáról. Platón, bizonyos tekintetben Szpeuszipposz és különösen Xenokratész metafizikai rendszereiben a lélek a természeti

¹⁹ Mintha már azzal is jelezné Arisztotelész a természetfilozófiai jelleget, hogy ugyanitt (402a4) „a lélekre irányuló kutatásként”, vagy (a magyar fordítás szerint) „a lélekről szóló számadásként” [*tén peri tés psykhés historian*] határozza meg a mű tárgyát, utalva a *peri physeós historié* preszókratikus természetfilozófusokra visszamenő koncepciójára, amelyet Platón (*Phaidón* 96a) és maga Arisztotelész (*DC* Γ.1 298b2, idézve fent a szövegben) is adaptált. Ennek előtörténetéhez lásd Naddaff 2005, Mansfeld (1997) és Schofield (2006) kritikájával. (Mansfeld recenziója a mű korábbi, francia változatáról szól.)

²⁰ Lásd még *Az állatok keletkezése* című mű rövidke megjegyzését arról, hogy „egyedül az ész lép be kívülről [*thyrathen epeisienai*] <a spermába>, és csak ez isteni” (*GA* B.3 736b27–8.); arról, hogy Arisztotelész úgy érti, az ész a spermába lép be, lásd Reeve 2019, lxxiii.

²¹ *Az égbolt* második könyvének az a felvetése (292a18–22), hogy az égitesteknek lelkük van és „részesednek a cselekvésben és az életben”, még nem járna azzal a következménnyel, hogy a lélek kutatása ne tartozna teljes mértékben a természettudomány vagy -filozófia körébe, hiszen az égitestek ugyan örök szubsztanciák, de természeti szubsztanciák. Ezzel szemben a szövegben közvetlenül utána, ismét csak váratlanul bevezetett entitás, a „legjobb állapotban levő dolog” [*to arista ekhon*], amely meglehetősen emlékeztet a Lambda-könyv mozdulatlan mozgatójára, (éppen ezért) talán természet-transzcendensnek tekinthető.

világ és az ésszel felfogható világ közötti köztes létező, amely mindkettő ontológiai jellemzőiben osztozik.²² Végül, még egy oka lehet annak, hogy Arisztotelész a szubsztancia és nem a természet fogalmából indul ki a lélek meghatározásának keresésekor, ez pedig a hétköznapi értelemben vett élőlények, a növények, az állatok és az ember lelkének az elemzésére is érvényes. Az általunk vizsgált hat listának, amelyek, mint megállapítottuk, a természeti szubsztancia típusait sorolják fel, egyikén sem találjuk a lelket: helyette az állatok és a növények szerepelnek rajtuk. Arisztotelész csak azért mondhatja ki a második könyv elején (412a19–20), hogy a lélek szubsztancia, mert – ahogyan azt már a Zéta könyv kapcsán láttuk – a szubsztancia terminust több különböző értelemben használja. Ezért aztán először éppen azt kell tisztáznia, hogy milyen értelemben tekinthető szubsztanciának a lélek. Ezt vizsgálja a második könyv első fejezete, amelyet e tekintetben párhuzamba állíthatunk a *Metafizikának* a szubsztancia mivoltának meghatározására vállalkozó Zéta könyvével.

Mivel tehát akár a természeti létező, akár a szubsztancia fogalmából indul ki Arisztotelész, mindkét irányból a természeti szubsztanciához érkezik el, érthető a nagyfokú egyezés az általa különböző helyeken, más-más kontextusban adott felsorolások között, amelyeket az 1. táblázat rögzít: bár a legtöbb esetben nem nevezi nevén, de mindegyik helyen a természeti szubsztancia altípusait listázza. Pontosabban, és ennek nagy jelentősége lesz később számunkra, olyan típusokat, amelyeket szerinte a közfelfogás a természeti szubsztancia altípusaiként azonosít. Ő maga ugyanis, elsősorban a *Metafizika* Zéta könyvében, revíziós szándékkal közelít ehhez a listához.

Egy lényeg három arca: testi, természeti és érzékelhető szubsztancia

Ha megnézzük a vizsgált szöveghelyeket, azt látjuk, hogy Arisztotelész három különböző elnevezést használ ugyanazoknak a dolgoknak a megnevezésére: „testek”, „természeti szubsztanciák/dolgok” és „érzékelhető dolgok”. Az első szó esetében ugyan ez kevésbé egyértelmű, de mint láttuk, időnként beleérti a testek kategóriájába azokat a dolgokat is (elsősorban az élőlényeket), amelyeknek a testi mivolton kívül más szubsztanciális összetevőt (lelket) is tulajdonít. Ebben a jelentésében pedig a szó referenciája azonos terjedelmű a másik kettőével. De vajon mi határozza meg a terminusválasztását?

Úgy gondolom, hogy a három megnevezés három különböző tudományos-filozófiai kontextust tükröz. Az „érzékelhető dolgok” kifejezés, mint már utaltam rá, alapvetően olyan helyeken jelenik meg (a Zéta és a Lambda könyvekben),²³ ahol Arisztotelész Plátón és tanítványai elméleteit tárgyalja.

Ez nem csak erre a két szöveghelyre igaz, de számos más helyre is az arisztotelészi korpuszban.²⁴ Még olyan nem endoxikus és nem polemikus szövegeknél is kimutatható az összefüggés, amelyek látszólag nem a platonikus tanítást tematizálják. *Az égbolt* első

²² Lásd erről Dillon 2003, 22–24, 51–55, 121–123, illetve korábban Merlan [1960²] 1975, 13–48.

²³ A Zéta könyvben a 66. oldalon idézett szövegrész folytatásában (1028b16–27), illetve a Lambda könyvben az idézet közepéről kihagyott mondatokban (1069a33–36).

²⁴ A *Metafizika* harmadik (B) könyvében például, a Ross-féle számozás szerinti 8. aporia („Létezik-e az anyagon kívül valami, ami önmagánál fogva ok? stb.”) tárgyalásánál (B.4 999a23–b24), különösen 999b1–6-ban és a K könyv megfelelő passzusában (K.2 1060a7skk) szembevetendő a párhuzam a Lambda könyv szubsztanciátipológiájának frazeológiájával: „érzékelhető,” „örökkévaló,” „mozdulatlan,” „mulandó.” (Az aporiák sorszámozásához lásd Ross 1924, 221–224 és Ferge Gábor áttekintő táblázatát in Arisztotelész 1992a, 602–603.)

könyve 7. fejezetében Arisztotelész „általános megfontolások segítségével” igyekszik bizonyítani, hogy nincs végtelen test. (Az előző két fejezet már ugyenezen állítás mellett érvelt más megközelítésből.) Az egyik érve azt a tézist mondja ki, hogy a végtelen test nem képes hatást sem gyakorolni, sem elszenvedni, az utóbbira sem véges, sem másik végtelen test által. Egy ponton (275b4–11), egy meglehetősen rendezetlen gondolatmenet során Arisztotelész bevezeti az „érzékkelhető test” fogalmát az érvelésbe, és ki mondja, hogy „ha minden érzékkelhető test rendelkezik a hatás gyakorlására vagy elszenvedésére való képességgel, vagy mindkettővel, akkor lehetetlen, hogy egy végtelen test érzékkelhető legyen.” Ezután kölcsönösen megfelelteti egymásnak az „érzékkelhető” és a „helyet foglal el” predikátumok terjedelmét, és ahhoz az általános tételhez jut el, hogy nemcsak végtelen, de „egyáltalán semmilyen test nincs az égbolton túl.” Eddig még kikövetkeztethető, hogyan illeszkedik mindez a fő gondolatmenetébe. A végtelen test – ha létezik ilyesmi – nyilván túl kell, hogy nyúljon az égbolt zárt gömbjén. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha egyáltalán létezik „az égbolton kívüli hely”. Ha ott kívül lenne valami (például a végtelen test), annak érzékkelhetőnek kell lennie, de nem érzékelnünk ilyet, tehát nincsen. Az ezt követő pár sorban azonban, úgy tűnik, Arisztotelész gondolatmenete némiképp eltérül. Most nem az áll a figyelmé fókuszában, hogy a végtelen test létezését cáfolja, inkább azt igyekszik cáfolni, hogy létezik bármi is az égbolton kívül: „Ha ugyanis elgondolható [*noéton*], helyet fog elfoglalni, hiszen a »kívül« és a »belül« helyet jelöl. Akkor pedig érzékkelhető lesz.” Kommentárjában Reeve (2020, 127, n112) megjegyzi, hogy itt „Aristotle imagines an objector (perhaps a Platonist) claiming that the body outside the heaven is intelligible, not perceptible.” Valójában azonban ennél erősebb állítást is megfogalmazhatunk. Az érvet ugyanis nehéz *nem* Xenokratész-kritikaként olvasni. Sextus Empiricustól tudjuk, hogy Xenokratész szerint „három valóság van: érzékkelhető, ésszel felfogható [*noétén*], illetve összetett, vélekedéssel megragadható. Ezek közül [...] ésszel felfoghatók az égbolton kívüli valóságok mind” (83. töredék, Isnardi Parente = Sext. Emp. *Adv. log.* I. 147–149). Xenokratész nyilvánvalóan Platón „égbolt fölötti táj”-mítoszát (*Phaidrosz* 247c) dolgozta ki fogalmilag metafizikává. Arisztotelész viszont a *Fizika* egy szintén a végtelent tárgyaló helyén (Γ.3 202b8–9) határozottan kijelenti, hogy „Platón szerint [...] kívül <az égbolton> nincs test, az ideák sincsenek ott, mivel semmilyen helyen sincsenek.” Az előzőek fényében vélhetően ezt is burkolt Xenokratész-kritikaként kell olvasnunk: Platón megfontolt álláspontja nem az volt, amit Xenokratész neki tulajdonít. Számunkra azonban az az érdekes mindebből, hogy Arisztotelész az „érzékkelhető dolgok” leírást alapvetően *platonizáló-metafizikai* kontextusban használja a természeti szubsztanciákra.

Ami a másik két elnevezést illeti, korábban (74. o.) úgy próbáltam elkülöníteni őket, hogy *empirikus* összefüggésben a „testek” megnevezést használja Arisztotelész, fogalmibb, *természetfilozófiai* kontextusban pedig a „természeti szubsztancia” kifejezést. De talán érdemes még egy szempontot figyelembe venni. A *Fizika* második, illetve *Az égbolt* első és harmadik könyve bevezető fejtegetései között ugyanis van egy sajátos hasonlóság. Először is, az utóbbi kettőben egyaránt megfogalmazza Arisztotelész ugyanazt a tételt:

Az égbolt A.1: „A természet tudománya láthatólag szinte legfőképp testekkel és nagyságokkal [...] foglalkozik [*peri te sómata kai megethé [...] eisín*]...”

Az égbolt Γ.1: „Ennélfogva világos, hogy a természettel kapcsolatos vizsgálódás legnagyobb része a testekről szól... [*peri sómatón einai*]”

Mindkét megfogalmazásnál egyértelmű, hogy a „természet” fogalmával kijelölt vizsgálódásról van szó (ez a téma), és az új gondolati elem (réma) a test fogalma. A *Fizika B* könyv első fejezetében szintén a „természet” a központi téma, a „test” szó pedig egyáltalán meg sem jelenik. A második fejezet viszont a matematikus és a természettudós illetékességi köre közötti viszonyt igyekszik tisztázni, abból a problémából kiindulva, hogy a „természeti testeknek” matematikailag vizsgálható összetevőik vagy jellemzőik vannak, legelsősorban: határaik. Arisztotelész absztrakció-, illetve aspektuselméleti megoldást ad a határviszályra: a matematikus a természeti test határait és járulékait nem természeti test határaiként vagy járulékaiként vizsgálja, mint a természettudós, hanem különálló tárgyakként *tekinti őket*. Bizonyos, hagyományosan a matematikához sorolt tudományokat, az optikát, az összhangzattant és a csillagászatot („a matematikának a természet tudományához legközelebb álló ágait” – 194a7–8) pedig egyfajta határtudomány státuszba helyezi, amikor kijelenti, hogy „valamiképpen fordítva járnak el, mint a mértan. A mértan ugyanis a természeti vonalat vizsgálja, de nem mint természeti [létezőt], az optika ellenben a matematikai vonalat, de nem mint matematikumot, hanem mint természeti [létezőt]” (194a9–12).

Ennek a gondolatmenetnek az eredeti kontextusa Arisztotelésznél megint csak a platonikusokkal folytatott vitája. A *Metafizika M* és *N* könyvében – többek között Platón és tanítványai álláspontját bírálva – Arisztotelész megfosztja a matematikai tárgyakat a szubsztancia-státuszról (és különösen a természeti szubsztanciáknál eredendőbb valóság és a természeti dolgok alapelve státuszától). Ugyanakkor megtartja a matematikát a szemlélődő tudományok között harmadikként (*Met E.1* 1026a7–8 és 18–19 és *K.7* 1064b1–3). Ekkor pedig tisztázni kell a viszonyát a természet tanulmányozásához, méghozzá elsősorban a két tudományterület tárgyai közötti viszony tisztázása révén. Ezt teszi meg a *Fizika* imént tárgyalt fejezetében. A kérdésre, kevésbé nyilvánvaló módon, de visszatér *Az égbolt* első könyvében is, ahol, mint láttuk, a természet tudományának kitéüntetett tárgyaként „a testeket és nagyságokat” jelöli meg. Az általunk korábban vizsgált szövegrészlet követően aztán olyan gondolatmenetbe kezd, amely ismét szorosan érintkezik a matematikával (268a6skk): a folytonosság, oszthatóság és a dimenzionalitás tekintetében vizsgálja a testeket és más nagyságokat. Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a testet nem lehet alacsonyabb dimenziószámú alkotóelemekből felépíteni, és egyedül a test lehet teljes a nagyságok közül. Mindez ismét csak válasznak tűnik a platonikusok törekvésére (a *Timaios* programjára), hogy a természeti világot matematikai, geometriai alapokról építsék fel (l. Falcon 2005, 31–54). Kissé különös módon azonban, az arisztotelészi válasz sikeréhez egy fogalmi-terminológiai megkülönböztetés még hiányzik *Az égbolt* első könyvéből: a geometriai test [*stereon*] és a fizikai test [*sóma*] közötti distinkció, amely a *Fizika B.2* fejezetében „még” jelen van („a természeti testeknek is [van] térbeli alakjuk”; 193b23–24). A megkülönböztetés felbukkan továbbá a *Metafizika Zéta* könyvének második fejezetében is (1028b16), egy név nélküli, de vélhetően a platóni iskola és nem a püthagoreusok nézetét felvázoló mondatban (l. Frede – Patzig 1988b, 29–31): „Némelyek úgy vélik, hogy a testek határai: a felület, a vonal, a pont, az egység inkább szubsztanciák, mint a geometriai és a fizikai test.” A természeti test igazán lényegi megkülönböztető jegye azonban *Az égbolt* első könyvében is megjelenik, a második fejezet elején (268b14–15): „önmagától fogva végez helyváltoztató mozgást”.

Mindezek fényében talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy míg az „érzékelhető dolgok” vagy „érzékelhető szubsztanciák” elnevezések használata olyan kontextusra utal szövegeinkben, amelyben Arisztotelész a platóni metafizikával általánosabb formában viaskodik (amely középső dialógusok klasszikus ideaelméletét is magában foglalja),

addig a „testek” elnevezés használata – ha nem is mindig, de jó néhány jellegzetes esetben – inkább a platonikus elmélet későbbi, „püthagoreizáló” fejleményeivel (a késői Platón, Szpeuszipposz és főként Xenokratész tanáival) való kritikai számvetést tükrözi. Arisztotelész mindkét vitát azokban a szövegekben folytatja, amelyek később a *Metafizika* nevet viselő gyűjteménybe kerültek (elsősorban az A, Z, M és N könyvekben), de a másodiknak a hatása jelen van a természetfilozófiai munkáiban is, e tudományterület alapelveinek tisztázása során. Arisztotelész saját rendszere felől nézve pedig elmondhatjuk, hogy a három kontextus közül az egyik az első és a második filozófia (avagy a teológia és a természetfilozófia) érintkezési felületét jelenti, a másik pedig a természetfilozófia és a matematika közötti határt. A harmadik, amely a természet fogalmához kötődik, a természetfilozófia saját belső kontextusa. A 3. táblázat az általunk vizsgált szöveghelyeket rendezi el a három kontextushoz való, elsősorban a szóhasználatban megmutató viszonyok alapján.

3. táblázat. A vizsgált szöveghelyek viszonya a három elméleti kontextushoz

természetfilozófia			
„TERMÉSZETI SZUBSZTANCIA”			
	<i>DA</i>	<i>Phys</i>	
	<i>Mete</i>		<i>Met H.</i>
	DC A és Γ		
<i>Met Δ</i>		<i>Met Z</i>	<i>Met Λ</i>
„TESTI SZUBSZTANCIA”		„ÉRZÉKELHETŐ SZUBSZTANCIA”	
természetfilozófia		természetfilozófia	
/ matematika		/ első filozófia	
határ		határ	

Forrás: saját szerkesztés (*DA: De Anima = A lélek; DC: De Caelo = Az égbolt; Met: Metafizika; Mete: Meteorológia; Phys: Fizika*)

(folytatás a következő számban)

Irodalom

- Arisztotelész 1992a. *Metaphysica*. Görögül és magyarul. Ford.: Ferge Gábor. Budapest: Logos Kiadó.
- Arisztotelész 1992b. *Metafizika VII (Z) könyv*. Ford.: Steiger Kornél. *Gond* 1(1), 125–157.
- Arisztotelész 2005. *Metafizika Λ*. Ford.: Lautner Péter. In Bugár M. István (szerk.): *Kozmikus teológia. Források a görög filozófiai istentan történetéhez a kezdetektől az első keresztény apologétáig*. Kairosz Kiadó, 187–225.
- Arisztotelész 2006. *A lélek*. Ford.: Steiger Kornél, átdolg. Brunner Ákos és Bodnár István. In uő: *Lélekképző íráskönyvek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–155.
- Arisztotelész 2009. *Az égbolt*. Ford. Lautner Péter. In Arisztotelész: *Az égbolt – Pseudo-Arisztotelész: A világrend*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 5–146.
- Arisztotelész 2010. *A természet*. Ford.: Bognár László. Budapest: L’Harmattan.
- Bonitz, Hermann 1842. *Observationes in Aristotelis libros Metaphysicos*. Berlin.
- Bonitz, Hermann 1849. *Aristotelis Metaphysica. Pars posterior. Commentarius*. Bonn: Marcus.
- Burnyeat, Miles 2001. *A Map of Metaphysics Zeta*. Pittsburgh: Mathesis Publications.

- Dillon, John 2003. *The Heirs of Plato. A Study of the Old Academy (347–274 BC)*. Oxford: Clarendon. DOI [10.1093/0198237669.001.0001](https://doi.org/10.1093/0198237669.001.0001)
- Falcon, Andrea 2005. *Aristotle and the Science of Nature. Unity without Uniformity*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI [10.1017/CBO9780511482519](https://doi.org/10.1017/CBO9780511482519)
- Falcon, Andrea 2020. The Lost *On Philosophy* and Aristotle's Natural Philosophy. In António Pedro Mesquita, Simon Noriega-Olmos, Christopher Shields (szerk.): *Revisiting Aristotle's Fragments. New Essays on the Fragments of Aristotle's Lost Works*. Berlin/Boston: De Gruyter, 94–108. DOI [10.1515/9783110679847-006](https://doi.org/10.1515/9783110679847-006)
- Fazzo, Silvia 2012. *Il libro Lambda della Metafisica di Aristotele*. Bibliopolis.
- Fazzo, Silvia 2013. Heavenly Matter in Aristotle, *Metaphysics Lambda 2. Phronesis* 58, 160–175. DOI [10.1163/15685284-12341246](https://doi.org/10.1163/15685284-12341246)
- Frede, Michael és Günther Patzig 1988a. „Einleitung.” In *Aristoteles ,Metaphysik Z'. Text, Übersetzung und Kommentar*. 1. kötet. München: C. H. Beck, 7–57.
- Frede, Michael és Günther Patzig 1988b. „Kommentar.” In *Aristoteles ,Metaphysik Z'. Text, Übersetzung und Kommentar*. 2. kötet. München: C. H. Beck, 7–323.
- Gutas, Dimitri 2010. „Introduction to the text.” In uő (szerk.): *Theophrastus On First Principles (known as his Metaphysics)*. Leiden, Boston: Brill, 1–101.
- Ibn Rushd 1986. *Metaphysics. a Translation with Introduction of Ibn Rushd's Commentary on Aristotle's Metaphysics, Book Lām*. Ford. Charles Genequand. Leiden: Brill. DOI [10.1163/9789004451087](https://doi.org/10.1163/9789004451087)
- Jaeger, Werner 1923. *Aristoteles. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Mansfeld, Jaap 1997. Review of G. Naddaf, L'Origine et l'évolution du concept grec de phusis. *Mnemosyne*, 50:6, 754–758. DOI [10.1163/1568-525X_050_06-11](https://doi.org/10.1163/1568-525X_050_06-11)
- Merlan, Philip [1960²] 1975. *From Platonism to Neoplatonism*. Hága: Martinus Nijhoff. DOI [10.1007/978-94-010-1592-9](https://doi.org/10.1007/978-94-010-1592-9)
- Molnár Gábor (megjelenés alatt): A szubsztancia három fajtája a *Metafizika* Lambda könyvében. *Acta Scientiarum Socialium*.
- Naddaff, Gerard 2005. *The Greek Concept of Nature*. Albany: State University of New York Press.
- Reeve, C. D. C. 2019. „Introduction.” In uő (szerk.): *Aristotle: Generation of Animals & History of Animals I, Parts of Animals I*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, xxi–ci.
- Reeve, C. D. C. 2020. „Notes.” In uő (szerk.): *Aristotle: De Caelo*. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing Company, 92–242.
- Ross, David 1924. „Commentary” In uő (szerk.): *Aristotle's Metaphysics. A Revised Text with Introduction and Commentary*. 1. kötet. Oxford: Clarendon Press, 114–366.
- Ross, David 1936. „Introduction”, „Analysis” és „Commentary”. In uő (szerk.): *Aristotle's Physics. A Revised Text with Introduction and Commentary*. Oxford: Clarendon Press, 1–118, 337–455, illetve 456–731.
- Schofield, Malcolm 2006. Review of G. Naddaf, The Greek Concept of Nature. *Classical Review*, 56:1, 14–16. DOI [10.1017/S0009840X05000089](https://doi.org/10.1017/S0009840X05000089)
- Shields, Christopher 2016. „Commentary.” In: Aristotle *De Anima*. Translated with an Introduction and Commentary by Christopher Shields. Oxford: Clarendon, 79–379.
- Wedin, Michael V. 2000. *Aristotle's Theory of Substance*. Oxford: Oxford University Press.
- Xenokratész 2005. [Törédékei] Ford.: Bugár M. István. In Bugár M. István (szerk.) *Kozmikus teológia. Források a görög filozófiai istentan történetéhez a kezdetektől az első keresztény apologétáig*. Kairosz Kiadó, 147–156.

BIBLIOGRÁFIÁK, REPERTÓRIUMOK

Magyar ukróniák, ukronikus és ukróniával érintkező fikciós SF-szövegek bibliográfiája (1930–2021)

Regények

- Ajtay Miklós (alias Randolph Robban): *Si l'Allemagne avait vaincu...* Paris: Latour Duguet, 1950.
- Bene Zoltán: *Sarki fény*. Budapest: Orpheusz, 2021.
- Bogáti Péter: *Halló, itt Mátyás király!* Budapest: Móra, 1966.
- Dobos János (alias John P. Drummer): *A Trianon-küldetés*. Budapest: magánkiadás, 2019.
- Fonyódi Tibor: *Isten ostorai*. Budapest: Kalandor, 2002.
- Galántai Zoltán (alias W. Hamilton Green): *A negyedik birodalom*. Budapest: Valhalla Páholy, 2002.
- Galántai Zoltán (alias W. Hamilton Green): *Mars, 1910*. Budapest: Valhalla Páholy, 1997.
- Gáspár András: *Ezüst félhold blues*. Budapest: Zrínyi Nyomda, 1990.
- Gáspár László: *Mi, I. Adolf*. Budapest: Magyar Téka, 1945.
- Gráczer László Tamás (alias G. L. Thompson): *Germánia*. Budapest: Kossuth, 2013.
- Horváth László Imre: *Lett este és lett reggel*. Budapest: Magvető, 2014.
- Horváth Viktor: *A kis reccs. Utaztató regény*. Pécs: Jelenkor, 2012.
- Kárpáti Frigyes György: *Hívatlan látogató*. Pomáz: Kráter, 2017.
- Kárpáti Frigyes György: *A mohácsi síkon megesett ütközet igaz leírása*, Budapest: magánkiadás, 2018.
- Komor Zoltán – Tépő Donát: *Nácik a dinók ellen*. Győr: Publio, 2015.
- László Zoltán: *Hiperballada*. Budapest: Inomi, 2005.
- Pintér Bence – Pintér Máté: *A szivarhajó utolsó útja*. Budapest: Agave, 2012.
- Szélesi Sándor – Erdős László: *Sztálin. Aki egyszer megmentette a világot*. Budapest: SZS Kulturális Kft., 2016.
- Ráth-Végh István: *Ércmadár*. Debrecen: Csokonai, 1930.
- Tokaji Zsolt: *Turulfi*. Budapest: Korona, 2007.
- Trenka Csaba Gábor: *Egyenlítői Magyar Afrika*. Budapest: Agave, 1991.
- Trenka Csaba Gábor: *Place Rimbaud*. Budapest: Syllabux, 2013.
- Veres Attila: *Odakint sötétebb*. Budapest: Agave Könyvek, 2017.

Képregény

- Szűcs Gyula – Budai Dénes: *Cafe Postnuclear*. Budapest: Totalcar.hu, 2015.

Elbeszélések

- Antal József: India alkirálya. *Galaktika*, 223, 2008, 36–40.
- Berg Judit: Visszaszámlálás. In András Cserna-Szabó – Balázs Szálínger (szerk.): *A másik forradalom. Alternatív ötvenhat*. Cser Kiadó, 2016, 8–21.
- Bojtor Iván: Vissza Karthágóba. *Galaktika*, 217, 2008, 84–88.
- Dragon György: A novella. *Galaktika*, 299, 2015, 49–55.
- Fekete L., Alfonz L.: *A mosolygó zsonglőr, (Novellagyűjtemény)* József Attila Kör / PRAE.HU, Budapest: 2016.
- Garaczi Zoltán: Csupasz. In Dávid Ádám – Péter Dóka (szerk.): *48 másképp. Ifjúsági novellák a múltból*. JAK–Móra Könyvkiadó, 2019. 7–13.
- Herczeg Ferenc: Szíriusz. In Cserna Zoltán (szerk.): *A rádiumkirály. Science fiction történetek*. WORLD SF Magyar Tagozata, Budapest: 1989, 11–57.
- Horváth György: Prospektus, In: Szélesi Sándor (szerk.): *Falak mögött a világ. SF-antológia*. 2014, 297–324.
- Horváth Sándor: Útikaland. In Nemere István (szerk.), *A rejtélyes idegen*. Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest: 1988.
- Juhász Viktor: A rendszerek ellensége. *Galaktika*, 178, 2005.
- Juhász Viktor: Rádiumember magányossága. *Átjáró*, 11. (2/5) 2003.
- Karinthy Frigyes: Két hajó. In Uő: *Két hajó. Gyűjteményes kiadás*. Budapest: Atheneum, é.n.
- László Zoltán: Párhuzamosok a végtelenben. *Metagalaktika 11*. 2009. 170–182.
- László Zoltán: Forradalmi gépezet. In: Ádám Dávid – Péter Dóka (szerk.): *48 másképp, Ifjúsági novellák a múltból*, JAK–Móra Könyvkiadó, 2019. 33–42.
- Márki István: Örökség, *Galaktika*, 327, 2017, 30–42.
- Márton László: Billegő ország, In: András Cserna-Szabó – Balázs Szálínger (szerk.): *A másik forradalom. Alternatív ötvenhat*, Cser Kiadó, 2016, 106–113.
- Nagy Judit Áfonya (alias Kostova Dyta): Pacem. *Új Galaxis*, 25. Kódex Nyomda, Pécs, 2016.
- Nemere István: Időváltó, *Galaktika*, 328, 2017. 70–88.
- Sárdi Margit: Történelmi lecke időgépre. *Galaktika*, 174, 1995, 112–117.
- Sas István: Raptor Isten. *Galaktika*, 306, 2015, 72–86.
- Szélesi Sándor (alias Sheenard, Anthony): Vitézi becsület, In Sheenard, Anthony: *A csonkolás művészete. Novellagyűjtemény*, Portal Press, 2006.
- Szélesi Sándor: A volt-kávéfolt, In: Cserna-Szabó András – Renátó Fehér (szerk.): *Nézzünk bizakodva a múltba. Alternatív Trianon*, Cser Kiadó, 2020, 90–105.
- Szentmihályi-Szabó Péter: *Látogató a végtelenből*. Budapest: Origo Press, 1989.
- Szentmihályi-Szabó Péter: Ugyanaz másodsor: Kizökkent idő. In Uő: *101 mini sci-fi*. Budapest: Ifjúsági, 1988.
- Szöts László (alias S. Ladislaw Cornelius): Mentsd meg Hitlert! In: Szélesi Sándor (szerk.): *A Katedrális Őrzői*, Tuan, Budapest: 2008. 171–205.
- Tóth Mónika: Elveszve '48-ban, In: Ádám Dávid – Péter Dóka (szerk.), *48 másképp, Ifjúsági novellák a múltból*, JAK–Móra Könyvkiadó, 2019. 33–42.
- Trenka Csaba Gábor: Kisvárdai sejkje. In Szélesi Sándor (szerk.): *2045. Harminc év múlva. SF-antológia*. Ad Astra, 2015, 133–164.

Antológiák

Kertész Edina (szerk.): *Mi lett volna ha...? A Sorsfordító történetek novellapályázat nyertes szövegei*, Budapest: Menő Könyvek, 2020.

Cserna-Szabó András – Szálinger Balázs (szerk.): *A másik forradalom. Alternatív ötvenhat*. Cser Kiadó, 2016.

Cserna-Szabó András – Fehér Renátó (szerk.): *Nézzünk bizakodva a múltba. Alternatív Trianon*, Cser Kiadó, 2020.

Dávid Ádám – Dóka Péter (szerk.): *48 másképp. Ifjúsági novellák a múltból*. JAK–Móra Könyvkiadó, 2019.

Összeállította: Domokos Áron